

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

**ԱՌԱՔԵԼՈՑ
ՎԱՆՔԻՆ ԿՈՒԻԴ**

(Հայ յեղափոխութենէն ղրուագ մը)

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2012**

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

Ա 583

Հրատարակված է ՀՀ

Մշակույթի նախարարության
պատվերով

Զորավարի Հուշերը գրի է առել
Լևոն Կ. Լյուկեճյանը

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Ա 583 Առաքելոց վանքին կոիւր / Անդրանիկ, Եր.,
ԵՊՀ Հրատ., 2012, 116 էջ:

Գրքույկը, որ առաջին անգամ Հրատարակվել է Բոստոնում 1924 թ., ամփոփում է Զորավար Անդրանիկի Հուշերը՝ 1901 թ. Մյո Առաքելոց վանքում ապաստանած Հայ Փիղայիների՝ Թուրքական ռոնապետության դեմ Հերոսական պայքարի մասին: Այս Հերոսամարտի մասին շատ է գրվել, բայց այս պատումը առավել Հավաստի է ու վավերական, քանի որ պատմողը ինքը՝ Զորավարն է:

Շարադրանքը ներկայացվում է անփոփոխ՝ ըստ ռոստոնյան Հրատարակության:

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2 Հ)

ISBN 978-5-8084-1560-7

© ԵՊՀ Հրատ., 2012

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԻՆ ԿՈՒԻԴ

(ՀԱՅ ԶԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵՆԷՆ ԴՐՈՒԱԳ ՄԸ)

Պատմեց՝
ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Գրի Առաւ՝
Լ. Կ. ԼԻԻԼԷՃԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ «ՊԱՅՔԱՐ»Ի
Պ Օ Ս Թ Ը Ն

1 9 2 4

Այս Գրքին Ձուտ Հասոյթը
Յատկացուած է
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻՆ
Ի Յիշատակ
ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ
ՆԱՀԱՏԱԿ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒՆ

ՔԱՆԻ ՄԸ՛ ԽՕՍՔ
ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԻ ԿՌԻԻՒՆ ԱՌԹԻԻ*

Մինչև այսօր տակաւին Հայ ժողովուրդին անծանօթ կը մնայ ճշգրիտ պատմութիւնը բոլոր այն դիւցազնամարտերուն որոնք մղուեցան մեր Հերոսներէն 1890էն ի վեր:

... Մեր պարկեշտ եւ Հայրենասէր «ճան ֆէտայիները» գործեցին եւ ծառայեցին Հայ ժողովուրդին իրենց նշանաբան ունենալով «զոհուիլ Ազգին Համար մինչև որ ձեռք բերուի ան»: Անոնք իրենց նպատակին փարած կռուեցան եւ իրենց կարգը կատարեցին լուսաշող փառաւոր յիշատակ մը թողելով իրենց ետեւ: Անոնց գործերը, անոնց կեանքը եւ Հերոսամարտերը մեր պարծանքը եղան, մենք անոնցմով Հրճուեցանք, մենք անոնցմով ցնծացինք եւ մենք անոնցմով խանդավառուեցանք:

* Տպագրվում է որոշ կրճատումներով:

Առաքելոց Վանքի հերոսամարտը մեր յեղափոխական պատմութեան փառաւոր տեսիլներէն մէկն է, դէպք մը որ ոչ միայն թուրք կառավարութիւնը քիւրտ ու թուրք ժողովուրդին հետ հիացուց, այլ արմատ դրաւ անոնց սրտերուն մէջ թէ Հայը գիտէ կոռուիլ...:

... Ոչ որ չի գիտեր պատմութիւնը այդ դիցազնամարտին իր հարադատ ու իրական ձեւին մէջ: Կ'անցնին օրէ օր այդ կոռուի հանդիսատեսները, ինչպէս անցան հոն կոռուող «ճան ֆէտայիները», ուստի պէտք է պահել զայն, պէտք է ապրեցնել զայն, պէտք է անով եւ անոր նման քաջամարտիկ կոռուներով եւ դէպքերով ներշնչել մեր նոր սերունդները երբ կը կարմրինք վերջին տխուր պատկերներուն առջեւ եւ սիրտ չենք ըներ այդ դէպքերուն պատմութիւնները փսփսալ:

Առաքելոց Վանքի դիցազնամարտի հերոսը մեր մէջ է այսօր: Օր մը մենք կ'ներգէինք անոր քաջագործութիւնները, օր մը ան երազ էր մեզ համար, օր մը աններելոյթ սարսափն էր ան թուրքին եւ քիւրտին, որ

կը սաւառնէր սարէ սար, լեռնէ լեռ ցեղին հաւաքական յոյսը եւ վստահութիւնը իրեն վրայ կեդրոնացուցած: Ժողովուրդին այդ համեստ եւ **մեծ մարդը** խաղաղ եւ հանդարտ է հոս՝ այս օտար միջավայրին մէջ: Ան մանուկին հետ մանուկի մը պէս կը ժպտի, պատանիին ընկեր է, եւ չափահասին ու ծերունիին բարեկամը: Հերոսը **հին** օրերով չի պարծիր, **նոր** տեսիլներ կը փնտռէ, նոր արիւններ կ'երազէ....:

Եթէ Յոյներ Լէօնիդասով կը պարծին, մենք Հայերս **Թէրմօփիլէի** գոյամարտէն շատ փառաւոր եւ համեմատաբար շատ արժէքաւոր պայքար մը մղած ենք «ափ մը ճան ֆէտայիներով» Առաքելոց Վանքի նուիրական պարիսպներուն տակ յաղթանակին հետ մէկտեղ: Ուժ մը չկար, պետութիւն մը չէր օգներ անոնց, անոնք իրենց բազուկներուն վստահ՝ կրցան կերտել փառաւոր էջ մը Հայ պատմութեան համար:

Երկա՛ր շատ երկար տարիներ անցեր են այդ կռիւի օրերէն, բայց **Անդրանիկ Փաշայի** հիանալի յիշողութիւնը զմայլանք մը ունի բոլոր ունկնդիրներուն: Ան կը պատմէ այդ

դէպքերը իբր թէ երէկ պատահած ըլլային: Կը յիշէ դէպքերը մանրամասնօրէն, իրենց վայրկեաններով, ժամերով նկարագրելով նոյն ատեն օդին պարզ կամ ձիւնախառն վիճակը, մոզական եւ ներշնչող տպաւորութեամբ:

Երբ Զօրաւար Անդրանիկ Առաքելոց Վանքի կոիւին պատմութիւնը կը պատմէր, ջանացի կարելի եղած չափով պահել անոր բառերը, անոր գեղեցիկ նկարագրութիւնը եւ բանաձեւերը: Երբ տարիներ առաջ տեղի ունեցող այդ կոիւին պատմութիւնը կը պատմէր կարծես ինքզինք Վանքի նուիրական պարիսպներուն տակ կը գտնէր: Անոր աչքերը կը վառէին դայրոյթով, դէմքը ահաւոր երեսոյթ մը կ'առնէր վրէժի վառ գոյներով, երբ կը հեզնէր փախուստը թուրք զինուորին, «ճերմակ չապիկներ» հագած ձիւնին մէջէն իր զինուորներուն առջեւ ինկած դէպի ազատութիւն, դէպի յաղթանակ կը քալէր, չէր կրնար հանդարտ մնալ, չէր կրնար չի մոլեգնիլ եւ բորբոքիլ հին փառաւոր այդ պատկերը ներկայացնելու պահուն: Առիւծ մըն էր հզօր, վազր

մրն էր որ կը փշրէր, կ'աւերէր ամէն բան
կարծես: Կը հանդարտէր մէկէն, քրտինքով
լեցուած իր ալեհեր ճակատը, ծովի չափ
խորունկ եւ զաղտնիքներով լեցուն ծով աչ-
քերը սիրուն, եւ այտերը ճերմկցած կը
սրըէր եւ կը ժպտէր վազանցուկ ժպտով մը
անցնալի այդ փառաւոր յաղթանակին, ան-
ցնալի այդ առոյգ օրերուն առջեւ... եւ նորէն
տարուած հիւն տեսիլներէն կը յուզուէր,
ցեղին յաղթանակին, ցեղին ազատութեան
եւ բարօրութեան համար...:

Առաքելոց Վանքի կոիւին նկարագրու-
թեան մէջ ոչ գրական եւ ոչ ալ բանաստեղ-
ծական թռիչքներ կան, այլ պարզ պատ-
մութիւնը, **պատմութեան համար:** Կ'արժէ
կարդալ զայն իր հարազատ եւ իրական
ձեւին մէջ: Կ'արժէ որ մեր մայրերը պատ-
մեն զայն իրենց պզտիկներուն ներշնչելու
եւ արթնցնելու վրէժի եւ արժանապա-
տութեան կայծը: Կ'արժէ որ Հայ **բա-
նաստեղծը** եւ Հայ **գրագէտը** երգեն զայն,
ինչպէս օր մը մեր հայրերը երգեցին **Հայկն
ու Բելը, Վարդանն ու Վահագնը:**

Մերն է այսօր Առաքելոց Վանքի կոիւր
փառաւոր կոիւներու հետ: Մենք բախտա-
ւորներ ենք որ **մեր մէջ կը գտնենք այդ
Աննման Հերոսը:** Մենք երգեցինք Վարդանը
եւ Վահանը, բայց մենք մեր աչքերով կը
տեսնենք եւ կը վայելենք **Անդրանիկը,** ժո-
ղովուրդին Մեծ Մարդը եւ հարազատ զա-
ւակը Հայ Յեղին:

ԼԵՒՈՆ Կ. ԼԻԻԼԷՃԵԱՆ

Ֆրէզնօ, Ապրիլ 5, 1924

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԻՆ ԿՌԻԻԸ

1901 տարուան Հոկտեմբեր ամիսն էր: Կէլիկուզան գիւղին մէջ մեր զինուորներէն գաղտնի խորհրդակցական ժողով մը գումարեցինք: Ես, Գէորգ, Յարութիւն, Վաղարշակ եւ Հաճի Յակոբ: Մեր խորհրդակցութեան նպատակն էր միջոց մը եւ ճամբայ մը գտնել, Հայ ժողովուրդին վրայ ծանրացող տառապանքը մեղմելու եւ թրքական ու քրտական Հարստահարութիւններն ու Հալածանքները դադարեցնելու, քանզի քիւրտն ու թուրքը ազատ եւ անվախ Հայ գիւղերուն մէջ իրենց ոճիրներն ու ամէն տեսակ բռնութիւնները կը գործադրէին եւ կառավարութիւնը այս բոլորը տեսնելով չէր պատժեր, չէր սանձահարեր եւ չէր սաստեր: Կառավարութիւնը ոչ միայն իր աչքերը կը գոցէր չի տեսնելու եւ չի լսելու այդ ոճիրներուն պատմութիւնները, այլ ներքնապէս կը քաջալերէր եւ կը կազմակերպէր զանոնք, յառաջ տանելու իրենց Հայահալած ու Հայա-

ջինջ քաղաքականութիւնը, պսակելով անոնց կուրծքերը պատուանշաններով եւ առանձնաշնորհումներ պարգեւելով:

Տիգրանակերտէն մինչեւ Պարսից սահմանագլուխը 150.000 քիւրտեր եւ համիտիէներ զինուած թրքական արդիական հրացաններով եւ պիտոյքներով սուլթան Համիտին կամքը կը կատարէին: Քրտական այդ աշիրէթները – Պատկանցի, Սլիվանցի, Խըյանցի, Պէքրտնցի, Պօթանցի, Խէրազնցի, Պոշըղցի, Պէլէկցի, Մըլլանցի, Րէշգօթանցի, Հէսնանցի, Սրիկցի, Ճէլալցի, Հայտարանցի, Մուխուրցի, Թախուրցի, Մէղըրէկցի եւ ասոնց նման մեծ ու փոքր էշիրէթներ սիրաշահուած էին այլեւայլ խոստումներով: Համիտիէները բացարձակ առանձնաշնորհումներ ունէին: 15 % հազիւ տուրք կը վճարէին կառավարութեան, այն ալ ձեւականութեան համար: Թուրք կառավարութիւնը չէր ուզեր ոեւէ գնով անոնց բարեկամութիւնը խանգարել ներքին խլրտում եւ ըմբոստացում յառաջ չի բերելու իրեն դէմ:

Պարզ շատ պարզ իրողութիւն մըն էր թէ թուրք կառավարութիւնը կը ջանար ամէն գնով իրեն կապել այդ քիւրտ էշիրէթներուն

բարեկամութիւնը Հայ ժողովուրդը ճնշելու, հարստահարելու եւ փճացնելու: Այդ ճնշումները եւ կեղեքումները Հայ ժողովուրդին շինարար ձեռքերը եւ ոգին կը ջլատէին, միշտ ստրուկ եւ միշտ հլու գերին դարձնելու Հայ ժողովուրդը թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդներուն: Քիւրտն ու համիտիէն, թուրք ժողովուրդին հետ իրաւունք ունէին իրենց տուններուն մէջ, պատերէն կախել հրացաններ, ատրճանակներ եւ թուրեր ազատ ու անվախ, բայց Հայը զմելի մը անգամ ունենալու իրաւունքէն զրկուած էր: Պէտք էր Հայը հալածուէր, հարստահարուէր ու փրճանար: Այս էր թուրք կառավարութեան մտապատկերը: Փոքր ու աննշան պատրուակներ քմահաճ ու անբարեխիղճ գործեր՝ շարունակ պատճառներ տուած էին կառավարութեան բանտերը Հայ բանտարկեալներով լեցնելու, ու Հայ ժողովուրդը սուգի, սարսափի եւ արցունքի ենթարկելու: Հայ գիւղացին ամէն օր նոր նոր ցաւերով լեցուած լուռ հանդիսատեսն էր սիրտ հատցընող եւ սիրտ կսկծացնող ոճիրներու: Հայ գիւղերը աւերակի, արիւնի եւ սուգի մէջ կը խեղդուէին, ու մէկը չկար որ իրենց ցա-

ւերուն, իրենց վշտին դարման մը ճարէր եւ տանէր: Հայ խելակորոյս շինականը իր ցաւը, իր սրտին մորմոքը եւ կսկիծը, իր տառապանքները ամէն օր, ամէն ժամ մեղի կը հասցնէր, սպասելով դարման մը եւ փրկութիւն մը:

Մուշեցի թուրք ոստիկանապետ մը Մոկացի Եսթեր անունով աղջիկ մը բռնաբարած էր: Իր պիղծ ընթացքը երկրորդ անգամ գործադրելու ատեն Եսթերի եղբայրը եւ հորեղբորորդին չարագործը դաշոյնահար սպաննած եւ լեռը փախած էին: Այս պիղծ թուրքին սպանութեան համար տասնեւհինգ անմեղ հայեր բանտարկուած էին անլուր չարչարանքներու ենթարկուելով:

Այրուած էին Մոկունք գիւղին տունները եւ ժողովարանը՝ սարսափի եւ հալածանքի ուրուականը տարածելով Մուշի դաշտի հայ գիւղերուն վերեւ:

Խէրզէնցի էշիրէթապետ **Պըչարը Խէլիլ** իր բարբարոսութիւնները յառաջ կը տաներ սանձարձակ ու անվախ քաջալերուած կառավարութենէն: Այս այն Խէլիլն էր որ Սերոր փաշային գլուխը կտրած, Սերորի եղբայրը եւ ութը զինուորները սպաննած, Սե-

րորին գլուխն ալ ձողի անցուցած Մուշի եւ Պիթլիսի հրապարակներուն վրայ ցոյցի դրած էր: Այս այն չարագործ հրէշն էր՝ որ Ալի փաշայի հետ Դալուրիկի Սպաղանք գիւղին քսանեւեթը կին եւ երեխայ Տէր Պետրոս քահանային հետ սպաննել տուած էր, եւ քառասուն եւ ութը ժամ վերջը գիւղացիներէն թաղուած այդ դիակները հանած իրենց գերեզմաններէն, Ռէխ Մակարի տան մէջ լեցնելով հարիւր ութսուն խուրձ խոտ քարիւղով թրջելով այրած էր զանոնք բոլորը անոնց հետքերը անհետացնելու համար:

Նոյն Ուէլիլն էր որ իր կուրծքը սուլթան Համիտի պատուանշանով զարդարած աւելի վայրագ, աւելի անասնացած իր խժղժութիւնները եւ հարստահարութիւնները յառաջ կը տանէր խաղաղիկ ու անմեղ հայ գիւղացիին վրայ: Այս Ուէլիլն էր որ Հէթինկ գիւղին վրայ յարձակելով եօթը երիտասարդներ բռնած թեւերը կապած, գետը իջնցուցած հրացանազարկ բրած էր: Ես այս ոճրագործը իմ ձեռքովս, իմ խէչէրովս ըսպաննած ըլլալուս համար թուրք կառավարութիւնը երեսուն եւ մէկ անմեղ հայեր

րանտարկած էր զանոնք անլուր զրկանք-
ներու ենթարկելով:

Մէկզմէկէ տխուր, մէկզմէկէ ահաւոր եւ
զիրար գերազանցող ոճիրներու եւ հարըս-
տահարութեանց առջեւ հայ ժողովուրդը
չուարած դարմանի մը եւ փրկութեան մը
կ'սպասէր: Մուշ, Մուշի դաշտ, Ախլաթ եւ
մինչեւ Պուլանըղ 3700 ստորագրութեամբ
պատրաստուած աղերսագիր մը Ռուսիոյ
Ջարին կը մատուցանուէր Օրթոտոքս Եկե-
ղեցին ընդունելու, եթէ միայն Ջարը խոս-
տանար պաշտպանել զիրենք թուրք եւ
քիւրտ հարստահարութիւններէն: Չարչա-
րանքի եւ վշտի ծանրութեան տակ հայ ժո-
ղովուրդը իր Եկեղեցիէն կը հեռանար, թո-
ղելով իրենց դարաւոր նուիրականութիւն-
ները եւ սովորութիւնները: Թուրք կառա-
վարութիւնը իր սուրղով ջնջել կ'ուզէր զա-
նոնք: Բողոքական եւ կաթոլիկ միսիօնար-
ները անտարրեր հայ ցաւին, հայ սուգին ու
կսկիծին ձրի Սբ. Գիրքեր կը բաժնէին Աւե-
տարանին մխիթարանքը եւ խոստացուած
արքայութիւնը քարոզելով այն գեղջուկին
որ առ հարիւր 80ը ոչ կարդալ եւ ոչ ալ գրել
գիտէր:

Ռուս Հիւպատոս Ումանսքին Հայ գիւղերը կը շրջէր եւ թուրք ու քիւրտ ժողովուրդներէն գործադրուած նախճիրներուն պատմութիւնները կը Հաւաքէր: Մեր լսածին նախելով Անգլիական Հիւպատոսն ալ ուզած է լսել Հայ գեղջուկէն այդ ոճիրներուն պատմութիւնները, սակայն եւ այնպէս անոնք մերժած են առարկելով թէ «Դուք անգլիացիներդ միշտ մեզ խաբեցիք եւ մենք այլեւս ոեւէ վստահութիւն չունինք ձեր վրայ»:

Այս բոլոր տխուր դէպքերը իրենց յուսահատական կողմերով, այլեւս չէին կրնար անտարբեր եւ անփոյթ պահել մեզ: Պէտք էր գործի սկսիլ, պէտք էր ուժեղ գործ մը կատարել, ցնցելու Համար թուրք բարձրագոյն մարմինները եւ օտար դեսպանները, բարենորոգում մը եւ դարման մը ձեռք բերելու այս տառապած ու Հարստահարուած խաղաղիկ ժողովուրդին Համար: Պէտք էր ցոյց տալ թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդին թէ Հայ րազուկը գիտէ Հրացան բռնել, Հայ սիրտը գիտէ կռուիլ եւ պաշտպան կանգնել իր իրաւունքներուն: Այս ամէնն պէտք է ի յայտ բերէին «ափ մը ճան ֆէտայիներ» որոնք ուխտած էին զոհուիլ Ազգին ազատութեան

սիրոյն, արդարացնելով այն մեծ հաւատքն
ու յոյսը որ ժողովուրդը կեդրոնացուցած էր
իրենց վրայ:

* * *

Թուրք կառավարութիւնը բացի Մուշ
քաղաքէն քսան եւ ութը տեղերու վրայ
թուրք կանոնաւոր զինուորներ տեղաւորած
էր նայելով գիւղերուն դիրքին եւ մեծու-
թեան: Ամէն հայ գիւղի մէջ կառավարու-
թեան կողմէ նշանակուած էին պահապան
քիւրտեր հսկելու եւ պաշտպանելու համախ
գիւղը գիշերային ունէ քրտական յարձա-
կումներու դէմ: Գիւղացին պարտաւոր էր
լիովին վճարել այդ գիշերապահ-պահապան
քիւրտերուն անտրտունջ ու անձայն: Այս
քիւրտ պահապանները կառավարութեան
կողմէ խաղցուած ճարտար խաղ մըն էր:
Անոնց նպատակն էր այդ պահապաններուն
միջոցաւ տեղեկանալ մեր մուտքը հայ գիւ-
ղերուն մէջ: Այս պահապանները պէտք է
լրտեսէին եւ հետեւէին մեղի: Եթէ պատա-
հէր որ մենք գիշեր ատեն գիւղը իջնէինք,
չուներու ձայներէն մեր մուտքը իմանալով

իսկոյն լուր տալու էին Մուշ կամ պահակ դրուած թրքական այն կեդրոնները մեզ հայածելու եւ պաշարելու: Այս քիւրտ պահապաններէն շատ շատեր հեռացան իրենց պաշտօններէն մեր սպառնալիքներէն վախացած:

Ամէն կողմերէ փակուած էին մեր անցքերը: Արգելքի եւ դժուարութեանց կը մատնուէին մեր բոլոր ձեռնարկները: Ժողովուրդը կը հիծէր ցաւի ծանրութեան տակ եւ մենք մեր ձեռնարկները չէինք կրնար գործադրել, ուստի խորհեցայ ցոյց մը կատարել թուրք կառավարութեան ուշադրութիւնը մեր վրայ հրաւիրելով: Պէտք էր կռուիլ եւ արիւնը արիւնով փակել: Պէտք էր սարսափի մատենել թուրքն ու քիւրտը իրենց որջերուն մէջ իսկ, հանգիստի խաղաղիկ պահ մը տալով հայ ժողովուրդին:

Բաց դաշտի մը վրայ կամ սարալանջի մը վերեւ մղուած կռիւր ուշադրութեան առարկայ պիտի չըլլար ցնցելու թուրք, քիւրտ ժողովուրդները քարձրագոյն մարմիններու հետ, պէտք էր կեդրոնանալ ուշագրաւ վայրի մը մէջ եւ հոն հրաւիրել թուրք զինուորն ու քիւրտը:

Սր. Կարապետի վանքը իր դիրքով ան-
յարմար էր: Սր. Յովհաննու վանքը նոյնպէս
աննպաստ էր, Սր. Առաքելոց վանքը՝ որուն
Թարգմանչաց վանք ալ կ'ըսուէր, ամէնէն
յարմարագոյնն էր: Մտքիս մէջ այս որոշումը
տալէ վերջ պարզեցի իմ բոլոր տեսութիւն-
ներս: Բոլոր դժուարութիւնները աչքի առջեւ
ունենալով հանդերձ տղայքը ուրախու-
թեամբ ընդունեցին իմ առաջարկս կոտիլ՝
հայ ժողովուրդին բարօրութեան համար՝
դիմագրաւելու համար մահը կամ յաղթա-
նակը:

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԸ

Առաքելոց վանքը մօտաւորապէս 1600-
1700 տարուան պատկառելի հաստատու-
թիւն մըն էր: Մեր նախահայրերը իրենց
տուններէն փառաւոր, իրենց ամրոցներէն
աւելի ամրապինդ ու գեղեցիկ հոյակապ
վանքեր կանգնած էին: Առաքելոց Վանքը
մի գուցէ Սր. Աղբէրիկէն վերջ հաստա-
տուած առաջին վանքն է, ուր մեր նախա-
հայրերը իրենց յուսահատ եւ ուրախ օրե-
րուն յառած են իրենց աչքերը հոն հաւատքի

եւ յոյսի հետ: Հոս այդ նուիրական հաս-
տատութեան մէջ նոր գոյամարտ մը պիտի
մղէինք ցեղին բարօրութեան եւ խաղաղիկ
կեանքին համար:

Առաքելոց վանքը Մուշ քաղաքէն մէկ ու
կէս ժամ արեւելեան հարաւ լերան մը տա-
փարակ գետնին վրայ կը կենայ, վեց **էքըր***
տարածութեամբ՝ սիրուն ծառաստաններով
ու այգիներով շրջապատուած: Երբ մեր աչ-
քերը դէպի արեւելք յառենք 120 քայլի վրայ
կը տեսնենք Աստուածածնի Աշտարակը,
խսկ արեւմուտք՝ վանքի այգին, հարաւ՝ իր
գոմը եւ մարագը: Իր քովիկն են Իշխանաց
եւ Թաղէոս Առաքեալի աղբիւրները: Դէպի
հարաւ Սասուն տանող ճամբան եւ Ծիրին
կատարն է Կուռթիկ Կորէկի Աղբիւրին հետ:

Առաքելոց վանքը շրջապատուած է մէկ
քանի հայկական գիւղերով: Վանքին անմի-
ջապէս ստորոտը կէս ժամ հեռուն Արախ
կոչուած հայկական գիւղն է, ժամ մը հեռա-
ւորութիւն չունին Հաւատորիկ եւ Բերդակ
գիւղերը: Ժամ մը հեռավորութեան վրայ
Տէրքէ վանքն է, ժամ մը կարճ ճամբայով
Մոկունքը, ժամ մը լեռնային ճանապարհով

* Կամ 273,360 քառակուսի ոտք:

**Մուշ քաղաքը: Մուշ եւ վանքը բաժնող լեռը
Նեւ Յովհաննէսի Քարերն են:**

Հաստատուն եւ բարձր պարիսպ մը կը
չըջապատէ վանքը: Երկու դռներ ունի, ո-
րոնցմէ մէկը փոքր, իսկ միւսը երկփեղկանի
կամարաձեւ մեծ երկաթապատ զամերով
ծածկուած դուռ մըն է, վեց մէթր բարձր.
վեց մէթր երկայն եւ հինգ մէթր խորունկ:

Վանքը ունէր իր սեփական ջաղացքնե-
րը, այգիները, հողերը, կովերը, եզները եւ
ոչխարները: Ուխտաւորներուն համար շի-
նուած էին մօտաւորապէս քառասուն սե-
նեակներ: Վանքին հոգածութիւնը եւ հսկո-
ղութիւնը յանձնուած էր վանահայր Յով-
հաննէս Վարդապետին: Յովհ. Վարդապետ
բարի, ջերմեռանդ եւ առաքինի յատկու-
թիւններով օժտուած կղերական մըն էր: Իր
հոգածութեան տակ էին 60—70 որբեր որոնց
կը դասաւանդէր ուսուցիչ—վարպետ մը Հա-
յերէն լեզուն, կրօնը եւ կը սորվեցնէր ար-
հեստներ: Վանքը իր ուսուցիչներով, կղեր-
ներով, տնտեսներով, հովիւներով ընդա-
մէնն 80 հոգի էին: Մենք հոս այս վանքին
մէջ էր որ պիտի ամրանայինք ու կռուէինք
թուրք զինուորին դէմ:

ԴԵՊԻ ՎԱՆՔ

Ժամանակ չկար, պէտք էր այլեւս գործի սկսէինք կառավարութեան ուշադրութիւնը մեր վրայ հրաւիրելով: Քանի մը գիւղերու մէջ բնակող ծանօթ երիտասարդներուն ձայն կուտանք որ գան եւ մեզի միանան: Կ'ուզենք որ մեր կազմակերպած եւ աչքի զարնող տղայքները, մօտաւորապէս երկու հարիւր հոգի, վանք բերենք իրենց չախմախլի եւ էվզէլի հրացաններով մէկտեղ: Մեր նպատակն էր այս շարժումը յեղափոխական գոյնով չի ներկել սոսկ, այլ այդ շարժումին ժողովրդական գոյն տալ:

Մեր ունեցած կանոնաւոր զէնքերը միայն 37 հատ էին: Այս զէնքերով էր որ պիտի կռուէինք թուրք արդիական բազմաթիւ հրացաններուն եւ թնդանօթներուն դէմ: Յեղին չարչարանքը եւ գործադրուած անարդարութիւնները մեր մէջ վրէժը լեռնացուցած էին այլևս արիւնը արիւնով ներկելու եւ արցունքը արցունքով ծածկելու հա-

մար: Երբ կը պատրաստուէինք վանք գալ, յանկարծ Մուշի դաշտի **Ջրիկ** գիւղացի Համարձում անունով զինուորը հիւանդացաւ: Օձէն թէ կարիճէն խայթուած էր, չենք գիտեր: Մէկ երկու օրուան մէջ ոտքին միսերը ամբողջովին թափան, այնպէս որ ոտքին ջիղերը եւ երակները կ'երեւէին: Մեր ունեցած բոլոր բժշկական միջոցները գործադրեցինք բայց ի զուր: Յայտնի էր որ մահը այլեւս մէկ քանի օրերու հարց էր: Չէինք կրնար սպասել եւ ձգձգել մեր նպատակը: Պէտք էր ժամ առաջ վանք երթալ եւ կարգադրել ամէն բան պաշարուելէ եւ թուրք կառավարութեան կասկած ներշնչելէ առաջ: Համարձումը Յարութիւնին եւ անոր չորս ընկերներուն խնամքին յանձնելէ վերջ Համբուրեցինք զինք եւ մենք դէպի վանք ուղղուեցանք: Պատուիրեցի Յարութիւնին թէ՛ երբ վանք գալու ըլլաս, հետդ պէտք է բերես փամփուշտ լեցնելիք բոլոր գործիչները, վառօդը 20,000 գնդակներ, 20,000 **քարսօլներ**, անգլիական վառօղներ եւ **չախմախլի** հրացանին վառօղները: Ոոստացայ Յարութիւնին օրը օրին տեղեկագրել իրեն բոլոր անցուդարձերը վանք հասնելէս վերջ:

Հոկտեմբերի վերջերը եւ Նոյեմբերի սկիզբները երեսուն ընկերներով Առաքելոց Վանքը հասանք: Մեզի ընկերացան եւ մեր ձայնին պատասխանեցին միմիայն **Ցրոնք** գիւղէն 8—10 տղայքներ, միւսները չի կրցան միանալ, որովհետեւ վանքը պաշարուած էր թուրք զինուորներէն:

Տենդոտ ու սովորականէն չատ տարրեր գործունէութիւն մը կար մեր մէջ: Վանահայր Յովհ. Վարդապետը իրազեկ չէր մեր նպատակին, բայց հակառակ մեր կծու եւ ծանր վարմունքին՝ ան հիւրասիրեց մեզ սովորականին պէս իր կարելին ընելով: Ծանր պահանջներով եւ սրտնեղած սրտով Մուշ կը ղրկէի զայն որ երթար եւ հոն մնար, քանզի չէի ուզեր որ վանահայրը ոեւէ պատասխանատուութիւն ունենար թուրք կառավարութեան առջեւ:

Յարութիւնը **Կէլիկուզանէն** վանք բերելու համար մարդ ղրկեցինք, քանզի եթէ ան մէկ երկու օր ալ ուշանար մենք մի գուցէ կը պաշարուէինք եւ ինք իր ընկերներով դուրսը մնար: Այն մարդիկը որոնք Յարութիւնին ետեւ ղրկեցի ցոյց տուի անոնց այն ճամբան

որ ապահով էր եւ դերժ պիտի մնային եթէ այդ ճամբայով երթային, ձիան հիւսերէն եւ փութէն ու քամիէն: Կէս ժամ չուտ հասնելու մարմաջէ տարուած իմ պատուէրիս հակառակ լեռնային ճամբայէն անցնիլ փորձած են, ձիան հիւս մը եկած եւ անցած է անոնց վրայէն առանց վնասելու իրենց: Անոնք այլայլած ու վախցած վերադարձան ու պատմեցին դէպքը, իրենց երկու հրացաններն ալ հոն ձիան հիւսին տակ թողելով: Իսկոյն 150 մարդ գիւղերէն հանեցի հրացանները փնտռելու: Երկար փնտռտութէ վերջ չի կրցան գտնել, մինչեւ որ գարնան արեւը ձիւնը հալեցուց եւ Սասունցիք գլտնելով հրացանները բերին եւ ինծի յանձնեցին:

Այդ օր Յարութիւնէն նամակ մը եկաւ. ան կը գրէր թէ Համբարձումը մեռաւ, թաղեցինք զայն, բայց Սպահանաց Ռէիս Մակարին տղան մեր զինուորներէն մէկուն հրացանը գողցած է, կ'ուզեմ հրացանը գտնել եւ յետոյ գալ:

Առանց ժամանակ կորսնցնելու հետեւեալ նամակը գրեցինք եւ ղրկեցինք:

Սիրելի Յարութիւն,

Անմիջապէս ճամբայ ինկիր, Հաւանական է որ պաշարուինք: Աճապարէ որ վանք Հասնիս դեռ չի պաշարուած: Վաղուրնէ սկսեալ վանքէն ժամ մը Հեռուն Միրին կատարի քով գտնուած աղբիւրին մօտ երկու ղինուորներ պիտի մնան ամէն գիշեր մինչեւ քու գալդ: Եթէ տեսնես թէ այդ աղբիւրին քով ղինուորներ չկան ըսել է թէ չեմ կրցեր ղրկել եւ մենք պաշարուած ենք: Մեր ծածկագիրը (փարօլան) քեզի ծանօթ է: Պէտք է իջնես **Ոորոտ Նանընով** Արապ-պօի Արծիւի Քարերը, **փարօլան** պոռալով կրակ բանաս թշնամիին վրայ: Վանքին փոքրը դրան առջեւ ձեզի Համար շատ գեղեցիկ ղիրքեր շինած ենք, մենք ներսէն դուք ալ դրսէն զարնելով թշնամիին կը յուսանք թէ ապահով ներս կ'առնենք ձեզ: Հակառակ պարագային եթէ չի կարողանանք ձեզ ներս առնել, ետ կը դառնաք դէպի Սասուն լոյսը չի ըացուած, իսկ եթէ մենք վանքի պատերուն տակ իյնանք դուք մեր գործը շարունակեցէք: Բոլոր ընկերներդ կը Համբուրեն ձեզ:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ՆՈՒՁԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

1901 Նոյ. 3ի Շաբաթ օրն էր: Մենք մեր առաջին գործը ըրինք Մուշէն ռազմանիւթ եւ դաշտէն ալ տղայքներ բերել տալ եւ վանքի պատերուն տակ արհեստական պատնէշներ եւ դիրքեր շինել: Կէսօրը հազիւ անցած էր երբ մէկէն փողի (պօռօզանի) մը ձայնը լսելի եղաւ: Երբ փողին ձայնը կրտրեցաւ, իսկոյն տասնեւվեց զինուորներ երեւցան: Երբ բաւական մօտեցան տեսանք թէ հարիւրապետ մը ձին հեծած՝ կանոնաւոր զինուորներու հետ դէպի վանք կը յառաջանար: Այս որ տեսայ իսկոյն պոռացի. «Գէորգ, Վաղարշակ, Հաճի, վանքին դռները փակեցէք, կղպեցէք եւ բանալիները ինծի բերէք, պէտք եղած տեղերը պահապաններ դրէք եւ դիրքերուն լաւ հսկեցէք»:

Երբ թրքական այս փոքր խումբը դէպի վանքին մեծ դուռը կը յառաջանար, Հաւատորիկ գիւղէն փողի ուրիշ ձայն մը կը հնչէր, ուրիշ մըն ալ **Բերդակէն** անոնց նշան կուտար եւ կը պատասխանէր փողի ձայնին:

ն Երկփեղկանի մեծ դուռը փակ գտավ
ումբին մէջէն մէկը սկսաւ բարձրաձայն
ուռալ:

«Վարպե՛տ, վարպե՛տ, զարմանք, ինչ
անքին դռները փակած էք»:

«Վարպե՛տ, մտիկ ըրէ ինծի, ինչ որ քե
եմ այն պէտք է խօսիս, ուրիշ ոչի
սկսցա՛ր»:

«Այո՛ փաշա, հասկցայ»:

«Անցեալ օր երեսուն հատ զինուած ո
ականներ եւ քիւրտեր եկան, հրացան
ութիւն ըրին, որբերը վախցան, ուս
դ օրէն ի վեր Մուշի Առաջնորդէն հրամ
աւ որ ոեւէ զինուած մարդու առջեւ դ
րը չի բանանք»:

«Հա՛, այդպէ՞ս է, մենք ալ թագաւոր
ուակներն ենք, որբերն ալ, մենք քիւ
նք, մեր հարիւրապետը վանք եկած է
փափաքի վանքը պտտիլ»:

«Այո՛, շատ կը ցաւինք, բայց հրամա
դպէս է, մենք զինուած մարդու առ

«Կարելի՞ է կարպետ մը տալ մեղի, մեր Հարիւրապետին համար»:

«Նետեցէք կարպետ մը, ըսի»: Կարպետը գետինը փոեցին եւ Հարիւրապետը վրան նստաւ: Փսփսուք մը ինկաւ մէջերնին: Այս ատեն հրամայեցի որ վանքին փոքր դուռը բանան եւ ձգեն որ Հարիւրապետը եւ տասնեւվեց ղինուորները անարգել ներս մտնեն: Երբ անոնք ներս մտնեն իսկոյն օդին մէջ կրակելով անոնց հրացանները կը զրաւենք: Այս դէպքերը վայրկենական կերպով կուզային մեր մտքին մէջ եւ կայծակի արագութեամբ կը հասնէին իրարու, իմ, Վաղարշակին, Հաճի Յակոբին եւ Գէորգին մէջ: Գէորգ եւ Հաճի Յակոբ առարկեցին թէ Յարութիւնը դուրսն է իր ընկերներուն հետ: Զուգեցի անոնց սիրտը կոտորել, ուստի համակերպեցայ:

Քառորդ ժամ նստելէ վերջ թուրք ղինուորները եւ Հարիւրապետը մեկնեցան: Երբ Աստուածածնի Աշտարակին 100 քայլ մօտեցած էին՝ թրքական փողերը դարձեալ սկսան հնչել, արձագանգելով վանքի պատերուն եւ լեռներուն: Այս փողի ձայներուն պատասխանեցին Բերդակի, Արախի եւ Հա-

ւատորիկի մէջ նստած թուրք զինուորներու փողերը:

Նոյ. 4ի Կիրակի օրն էր: Այլեւս բացարձակապէս թուրք կառավարութեան յայտնի էր որ մենք վանքին մէջ էինք: Կառավարութիւնը նոր դժուարութիւններու եւ նոր խօսքերու տեղի չի տալու Համար աչքը կը զոցէր որ մենք ելլէինք եւ Հեռանայինք, բայց մենք Հոն էինք մեր ուխտին ու մեր որոշումին փարած, քանզի մեր աչքերուն առջեւ կը տեսնէինք չարչրկուած ժողովուրդին տխուր պատկերը արցունքով եւ արիւնով չաղուած:

ԻՐԱՐԱՆՑՈՒՄ ՄԸ

Նոյ. 5ի Երկուշաբթի առաւօտն էր: Վանքին լուսարարը Սահակ Խեւ Յովհաննէսի Քարերէն Հեւաշունչ դէպի վանք կը վաղէր, երբ այս տեսայ Գէորգին ձայն տուի: Գէորգը զնաց դիմաւորելու Սահակը եւ իր այլայլումին պատճառները Հասկնալու:

«Ի՞նչ կայ Սահակ, ինչո՞ւ շունչդ կտրած է, ի՞նչ պատահած է Մուշ քաղաքին»:

«Բան մը պատահած չէ, բան չկայ, կարծեմ որքերը այս տեղէն Մուշ պիտի փոխադրեն»:

Գէորգը եկաւ եւ պատմեց լուսարարին պատասխանը: Այդ բացատրութիւնը զիս չի գոհացուց: Քիչ վերջ տեսայ թէ լուսարարը եւ վարպետ-վարժապետը գորգի հորերը կը քանդեն, գործիքները կը կապեն, որպէս զի ուսուցիչ եւ որքեր վանքէն դուրս գան:

Այս իրարանցումը տեսնելով, ջղայնուած եւ գրգռուած վարպետը քովս կանչեցի եւ տարի զայն Սր. Գէորգի մատուոը երդուրնցնելու համար:

«Ի՞նչ ըսաւ լուսարար Սահակը քեզի Մուշէն դարձին, ի՞նչ լսեցիր որ հորերը կը քակես եւ որքերը Մուշ կ'ուզես տանիլ»:

Վարժապետը դողդող ու գունատ դէմքով մը սկսաւ կմկմալ, «Պատրիարքարանէն լուր եկած է որ անմիջապէս որքերը Մուշ փոխադրեմ»:

Այս խօսքերը ինծի ոչ գոհացում եւ ոչ ալ բաւարարութիւն չի տուին, ուստի քիչ մը բարկացած ձայնով ըսի, «Վարպետ չիտակը ըսէ, թէ ոչ բոլորը ըսել պիտի տամ»: Երբ կմկմալ սկսաւ եւ տհաճ դէմք մը առաւ,

իսկոյն մէջքէս խէնչէրս դուրս քաշեցի եւ սպառնացայ որ ճիշտը խօսի, երբ այս տեսաւ սարսափահար պոռաց.

«Կեցի՛ր փաշա, կեցի՛ր, կեցի՛ր, կ'ըսեմ իրողութիւնը: Թուրքերը գիտեն թէ դուն քու տղայքներուդ հետ հոս ես, ուստի զինուոր եւ թնդանօթ պիտի քաշեն վանքին վրայ: Ռուսիոյ հիւպատոսը առարկած է թուրք կառավարութեան թէ, այդ վանքին մէջ որբեր կան եւ անոնք անմեղ են, եւ թէ այդ վանքը ոչ միայն Հայերուն կը պատկանի, այլ ամբողջ քրիստոնեայ ազգերուն, որովհետեւ վանքին գմբէթին վերեւ խաչ է որ կը փայլի: Նոսրով վրդ. Պէհրիկեան եւ վանահայր Յովհաննէս վրդ. լուր դրկած են որ որբերը Մուշ փոխադրեմ»:

«Տեսա՛ր, հիմա շիտակը խօսեցար, ուստի գնա»:

Երթեւեկութիւնը այլեւս դադրած էր Մուշի եւ Առաքելոց վանքին միջեւ: Վանահայրը Մուշ մնացած էր, իսկ որբերը եւ վանքին աշխատաւորները փակուած էին վանքին մէջ: Վանքին տնտես մայրիկը որ 80 տարեկան ծերունի կին մըն էր, քովս կանչեցի. «Մայրիկ այս մարդոց հետ գացէք եւ

տեսէք թէ վանքին մէջ ո՞րչափ ալիւր, հաց, միս, կորկոտ կայ, յուր մը բերէք ինծի»:

Լուր բերին թէ վանքին մէջ գտնուած պաշարը մէկ ամսուան բաւարարութիւն միայն կրնայ տալ:

«Տղերք, հաւանական է որ վանքին ջուրը կտրեն, ուստի բոլոր Միաբանութիւնը եւ դուք ջուրերով լեցուցէք գինիի կարասները եւ Մատաղի կաթսաները, որպէս զի առատ ջուր ունենանք: Զուր լեցուցին բոլոր կարասներու մէջ, եւ ամէն բան իր կարգին մէջ էր. սակայն եւ այնպէս Յարութիւնը իր ընկերներուն հետ չեկաւ:

ՆՈՐ ՓՈՐՁ Մ՛ԱԼ

Վանքը հին օրերէն մնացած երկու խոշոր չախմախլի հրացաններ ունէր: Այդ հրացանները ներկայ մահկանացուներս չէինք կրնար գործածել, դանոնք մաքրել եւ իւղել տուի: Երբ ամէն օր իրիկուան ժամը մէկը կ'ըլլար, կրակել կուտայի քաջալերելու համար թէ տղայքը եւ թէ դաշտի հայ ժողովուրդը: Այս հրացաններուն ձայնը թնդանօթի ձայնէն պակաս չէր:

Շարաթ, Կիրակի եւ Երկուշաբթի օրերը դարձեալ մեզի պատեհութիւն տրուեցաւ որ վանքէն դուրս գանք եւ Հեռանանք, բայց մենք դարձեալ Հոն էինք մեր նպատակին աւելի փարած:

Զորեքշաբթի Նոյ. 7ի կէսօրէն վերջ ժամը 7ն էր: Վանքին Հովիւները լուր բերին թէ երեք տարբեր տեղերէ թուրք կանոնաւոր Հազարաւոր զինուորներ դէպի վանք կը յառաջանան: Մենք մեր տեղէն այդ զինուորներուն գալը չէինք տեսներ, որովհետեւ լեռները արգելք էին մեզի: Ճիշտ այս պատեն էր որ վանքին կարաւանը Բէրդակէն դէպի վանք կուգար ալիւրով բեռնաւորուած: Հազիւ կրցանք զանոնք ներս առնել կովերուն Հետ եւ դռները փակել: Զինուորներուս մէկ մասը տակաւին անտեղեակ էր մեր նպատակէն, ուստի երբ անոնք տեսան թուրք զինուորները պողացին. «Փաշա՛, փաշա՛, ելիր որ ետեւի լերան վրայ դիրք բռնենք»:

«Առաջքէն եկողին մի՛ նայիք, նայեցէք
ետեւը, Ծիրին կատարը, տեսէք ինչ մեծ
րազմութիւն լեցուած է հոն: Անոնք կ'ուզեն
որ մենք դուրս գանք, մենք հոս պիտի
կռուինք եւ հոս պիտի մեռնինք»:

Երկու հարիւր քայլի վրայ թուրք զի-
նուորներու **Փէսերը** սկսան երեւիլ: Այս զի-
նուորները դէպի մեզ կը քալէին, վարանոտ
եւ երկիւղած: Երբ տեսան թէ մեր կողմէն
կրակ չի բացուիր՝ սկսան շրջիլ հոս ու հոն:
Հայութենէ իսլամ կրօնը ընդունած հայ մը
որ Մահմէտ էֆ. կը կոչուէր, պոռաց.

«Մէ՛հէ՛ աղա՛»:

Մէհէ աղան յայտնի Մէ՛հէ՛ չափուչն էր
որ քսան զինուորներու հետ Մահմէտ էֆ.ին
ընկերացած յառաջ սկսան գալ: Երբ վանքի
մեծ դրան մօտեցան, միւս զինուորներն ալ
հետեւեցան անոնց եւ եկան կեցան վանքի
գոմին մէջտեղ գտնուած **մեծ կայր**:

Այդ ատեն Մահմէտ էֆէնտին սկսաւ պո-
ռալ.

«Վարպե՛տ, վարպե՛տ, ես Հայութենէ
իսլամ դարձած Մահմէտ էֆէնտին եմ, քո-
վինս ալ Մէ՛հէ՛ չափուչն է, ի՞նչ կայ, ի՞նչ
եղած է որ վանքին դռները փակած էք»:

Երբ Մէ՛հէ՛ չավուշին հոն կենալը լսեցին վանքի Միաբանութիւնը եւ որբերը, ըսին. «Փաշա՛ դաժան եւ արիւնարբո՛ւ Մէհէ՛ն է. Մէհէ՛ն է»:

Մէհէ՛ չավուշ հայ ժողովուրդի գլխին պատուհաս մը եղած էր, ես լսած էի անոր անգթութիւններուն շուրջ, երբ անոր հոն կենալը գիտցայ, իսկոյն արիւնը գլուխս խուժեց: Կանչեցի Գէորգը, Վաղարշակը եւ Հաճին ու ըսի. «Երբ զանգակին ձայնը լսէք իսկոյն կրակեցէք, մեր կրակի ձայները Յարութիւնն ալ կը լսէ եւ զգոյշ կ'ըլլայ»:

Դարձեալ Հաճի Յակոր եւ Գէորգ վիզս փաթթուեցան եւ ըսին թէ Յարութիւնը դուրսն է, թէ թող նախայարձակը մենք չըլլանք աւելի զրգռելու թուրք կառավարութիւնը մեր վրայ թնդանօթներ բերելու»:

«Ես թնդանօթներուն եւ բոլոր դժուարութիւններուն մասին նախապէս խօսեցայ ձեզի, հոս լեռնային թնդանօթ միայն պիտի կրնան բերել եւ այն ալ մեզի պիտի չտայ այն վնասը որ իրենք կը խորհին հասցնել մեզ»:

Դարձեալ տեղի տուի անոնց խնդրանքին հետեւելով դուրսի անցուդարձերուն:

Վարժապետը կեցած էր դրան ետեւ: Ես կը խօսէի ցած ձայնով վարժապետին եւ ան ալ բարձր ձայնով մը կը պատասխանէր Մահմէտ էֆէնտիին:

«Այս ի՞նչ զինուորներ են, այս ի՞նչ սպառնալիքներ են, հոս օտար մարդ չկայ, ըստ իրենց վախէն հիւանդացիներ են»:

Այս խօսքերուն վրայ Մէհէ եւ Մահմէտ էֆ. իրենց հետ գտնուած զինուորները առած ետ դարձան դէպի գոմին ետեւ Իշխանաց Աղբիւրը եւ Աստուածածնի Աշտարակը:

Թուրք զինուորները իրենց դիրքերուն ետեւ քաշուեցան, իսկ Մէհէ՝ եւ իր ընկեր զինուորները Աստուածածնի մատուռին պատը ծակեցին եւ ներս մտան:

* * *

Մեր Թշնամին շուարեցնելու եւ մեր ուժերուն մասին որոշ գաղափար մը չի տալու համար իւրաքանչիւր զինուորի համար երեք տարբեր դիրքեր շինած էինք: Պէտք էր որ անոնք մէկ դիրքէն զարնէին եւ միւսին անցնէին, ընդդիմադրի մեծ ուժի մը գաղափարը տալու:

Այդ տարին տակաւին մենք ուսական մօսին չունէինք, 1877ին գործածուած ուսական պէրտանգանիներ էին մեր դինուորներուն ձեռքը գտնուածները միակ իմս մօսին մաւզէր էր:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՂԱԶԱՐ ԿԸ ՎԻՐԱՒՈՐՈՒՄ

Մենք կը խորհէինք թէ թուրք դինուորները անպատճառ յարձակում կը գործէին, րայց այդ օր ալ խաղաղ անցաւ:

Ժամը Յին Ը. Թ. վարպետ-վարժապետին սենեակը նստած կը խօսէինք, երբ վարպետը խօսակցութիւնը փոխելով ըսաւ. «Փաշա, քանի մը անգամներ մահուանէ ազատած եմ, արդեօք այս անգամ ալ պիտի ազատի՞մ:

«Այո, պիտի ազատիս»:

«Փաշա թէյ մը կը խմե՞ս»:

«Այո, կը խմեմ»:

Հազիւ թէյին գաւաթը ձեռքս առած էի, յանկարծ Հրացանի մը ձայնը լսեցի: Եկած Հրացանի ձայնը մեր Հրացաններուն ձայնն

էր: Գաւաթը անմիջապէս ձեռքէս ձգեցի եւ պոռացի մեր տղոց որ խիստ կրակ բանան Թաղէոս Առաքեալի առուի ծառերուն վրայ: Այս ատեն Յարութիւնին ձայնը լսեցի որ կը պոռար. «Փաշա՛, զարկէ՛ք գոմի եւ Թաղէոս Առաքեալի աղբիւրին կողմը ծառերուն մէջ, մեզ վառեցին»:

Յարութիւնը Համրարձումը Թաղելէ վերջ Ձէթօի, Ղազարի, Եղօի եւ քանի մը չալակաւորներու հետ վանք եկած էր: Մեր խիստ կրակին տակ Յարութիւնը կը ցաւ չալակաւոր ընկերներուն հետ վանքին դրան առջեւ գալ: Երբ դուռը բացինք եւ ներս առինք զանոնք տեսանք թէ Յարութիւնը իր վերի սրունքէն վիրաւորուած էր:

Կէլիկուզան գիւղացի Ռաչօին զաւակը Ղազար վիրաւորուած ինկած էր գոմին ետեւ 150 քայլի վրայ: Ղազար դրսէն չարունակ կը պոռար. «Փաշա՛, փաշա, ճիժերուն ըսի, զարկէ՛ք հրացան մը գլխուս, չի զարկին եւ դիս Հոս Թողուցին, չեմ կրնար քալել»: Կը մտածէի եթէ դուրս հանեմ 8–10 տղայքներ, մէկը ազատելու տեղ ուրիշներ ալ պիտի վտանգեմ, ուստի, պոռացի. «Ձէ՞ որ դուն Մէյրօի – Մարիամին – տղան ես,

չէ՞ դուն քու աղբարներուդ արիւնը կը կրես
երակներուդ մէջ, կտրիճ եղիր եւ օձի պէս
սողա եկուր, շան պէս փախեր են թուրք
զինուորները»:

Մեր կրակէն թշնամին ահարեկած փա-
խած էր: Այս քաջալերանքիս վրայ Ղազար
դէպի մեզ շարժեցաւ եւ եկաւ Թադէոս
Առաքեալի աղբիւրի ջուրին վրայ ինկաւ եւ
սկսաւ ջուր խմել: Մենք մեր դիրքէն կըր-
նայինք տեսնել Ղազարը: Ոտքի ելաւ եւ
սկսաւ քալել դէպի մեզ: Գոմին մէջ պա-
հուած թուրք զինուորները դուրս եկան որ
Ղազարը բռնեն: Մենք ուշի ուշով կը հետե-
ւէինք Ղազարին, երբ այս տեսանք՝ թուրք
զինուորներու վրայ խիստ կրակ բացինք:
Մեր կրակին տակ թուրք զինուորները դէպի
գոմը փախան եւ Ղազար եկաւ հասաւ մեր
մօտ: Ղազարին գլուխը թեւերուս մէջ առի
եւ գգուեցի դայն: Ձախ թեւին ոսկորը կոտ-
րած էր:

«Ղազար մի՛ վախճար, Աւօն կը բռնկէ
քեզ»:

Բայց երբ Ղազարին իշխիկը հանեցինք
պառկեցնելու, տեսայ թէ ձախ կողէն ալ
վիրաւորուած էր եւ ճերմակ իւղի կտոր մը
դուրս ինկած էր:

Ղազարին վիճակը շատ ծանր էր: Տասը վայրկեանի չափ թեւերուս մէջ մնաց եւ չարունակ ջուր ջուր կ'ուզէր:

«Ղազար ի՞նչ կ'ուզես, ըսէ ինծի»:

«Փաշա իմ կողմէս մօրս եւ եղբայրներուս ձեռքերը համբուրէ, կարծեմ սխալ մը չի գործեցի այս ճամբուն մէջ իյնալուս համար»: Փայտէ շերեփով ջուր խմցուցի ու այլեւս չկրցաւ խօսիլ:

Յարութիւնին քով գացի, տեսայ թէ անոր վէրքն ալ ծանր էր: Իր վերի սրունքէն վիրաւորուած էր եւ վէրքը երեսուն սանդիւմէթը երկար բացուածք մը ունէր:

Յարութիւն այնքան քաջ ու յանդուգն էր որ անտեսած էր իմ պատուէրս: Ան արհամարհած էր թշնամին եւ մեզի օգնութեան եկած էր: Երբ Ծիրին կատարը կը հասնին, հոն չեն գտներ մեր տղայքները: Եթէ մենք պաշարուած չըլլայինք անպայման անոնք պիտի գտնէին մեր երկու ընկերները զիրենք դիմաւորելու համար: «Յարութի'ն, փաշային թելադրած ճամբայով երթանք, կ'ըսեն իր ընկերները, Արծիւի եւ Արապպոյի Քարերէն, յայտնի է որ պաշարուած են»: Յա-

րութիւն առանց կարեւորութիւն տալու անոնց խօսքերուն, կ'ըսէ. «Քիչ մըն ալ երթանք եւ տեսնենք թէ ի՞նչ կայ»:

Երբ քիչ մըն ալ կը ցածնան, վանքին գմբէթը եւ զանազան կրակներ կ'երեւին այլեւայլ կէտերու վրայ: «Յարութիւն, ատոնք թուրք զինուորներու կրակներն են, եկուր փաշային պատուիրած ճամբայէն երթանք»: «Եկէք քիչ մըն ալ ցածնանք, մինչեւ բերուտեղը»*: Երբ Հոս կը Հասնին Յարութիւն կ'ըսէ. «Սարգիս եւ Ղազար դուք Հետս եկէք, իսկ մնացածներդ Հոտ կեցէք. կ'ուզեմ խուզարկութիւն մը կատարել եւ տեսնել թէ ի՞նչ կայ»: Յարութիւն իր երկու ընկերները առած երբ կը ցածնայ, յանկարծ ձայն մը կը լսէ:

Թուրք զինուորներուն մէջ Հայերէն խօսող քիւրտեր ալ կային: Անոնք վերը բարձր լեռան վրայ Հորիդոնին մէջ նշմարած էին խումբին շարժիլը, երբ մօտեցած էին իրենց, անոնք իրենց խօսքը ուղղելով Յարութիւնին ըսած էին. «Ինչո՞ւ կայնեցաք, եկէք, եկէք, բոլոր ճիժերը գոմին մէջ են»:

* Բերուտեղը վանքի այն մասն է, ուր ոչխարները կը ընկնեն Հոն կթելու Համար:

Յարութիւն անծանօթ ձայները ճանչնալով փարօլան կը պոռայ եւ սակայն պատասխան չընդունիր: «Տղայք կրակեցէք, թշնամիներ են»: Թուրք զինուորներ ալ կրակ բացած էին ճիշտ նոյն ատեն: Գոմին ետեւ գտնուած փոքր բլրակին վրայ տասնեւհինգ քարեր կային, այդ քարերուն ետեւ պահուած թուրք զինուորներու համազարկէն էր որ վիրաւորուած էին Յարութիւն եւ Ղազար:

ՀԻՒՊԱՏՈՍԸ ԿԸ ՄԵԿՆԻ ՄՈՒՇԷՆ՝

Նոյ. 7ին երբ թուրք զինուորները մեզ պաշարած էին, Անգլիացի Հիւպատոսը Մուշ քաղաքը թողուցած Պիթլիս կը մեկնէր: Ռուս եւ Անգլիական Հիւպատոսներուն մէջ խուլ պայքար մը սկսած է: Ռուս Հիւպատոսը ամէն ջանքերով Հայ ժողովուրդը Օրթոտոքս Եկեղեցիին կապել կը ջանար, ուստի անոր յաջողութիւնները անուշ չէին գար Անգլիացի Հիւպատոսին: Թուրք պաշտօնեաները եւ Ռուս Հիւպատոսը կը խորհէին թէ ես իմ թելադրութիւններս եւ ուղ-

մանիւթս Անգլիական Հիւպատոսէն կ'ստանամ, ուստի ամէն գնով իրարու դէմ լեցուած էին ատելութեամբ:

* * *

Նախկին յեղափոխական Արապպոյի հայրը ճերմակ մօրութով 95 տարեկան յարգելի ծերունի մըն էր: Վանահայրը կը կերակրէր զայն եւ ծերուկը վանքի գոմին մէջ կը քնանար: Կոիւի նախօրեակին գոմէն վանք բերի, հոն մնալու եւ թուրք զինուորներու եւ մեր զնդակներու զոհ չերթալու: Ծերունին գոմի կեանքը կը սիրէ եղեր, ուստի առանց իմ գիտակցութեանս դարձնալ վանքին գոմը գացած էր:

* * *

Նոյ. 8ի առաւօտն էր: Արեւը կը փայլէր մեր զլխուն վերեւ: Ամէն բան պարզ եւ որոշ կ'երեւէր մեր շուրջը սառած գետնին վրայ եղեամով ծածկուած կարմիր ֆէսեր կ'երեւէին գոմին առջեւ: Տեղ տեղ արեան կարմիր շիթեր կ'երկարէին, ուստի ձայն տուի տղա-

յոց որ լաւ հսկեն ղիրքերուն: Ճարպիկ վազող տղայքները գոմը ղրկեցի որ երթան եւ ֆէսերը հաւաքեն ու բերեն: Երբ տղայքները գոմը կը մտնեն, Արապպոյի հայրը գետնին վրայ պառկած կը տեսնեն:

Արապպոյի հայրը եւ ֆէսերը առած գոմէն վանք եկան: «Ափօ ինչո՞ւ գացիր գոմ, գիշերը ի՞նչ տեսար»: «Երէ փաշա, **եօրղանս** առին, **տօշակս** առին, ըլլորը արեան մէջ թաթխեցին: Եօթը հատ ղիակ բերին: Թուրք զինուորներէն մին հրացանը սրտիս դրաւ որ պիտի սպաննէր զիս, կարմիր երեսով խորոտիկ մարդ մը կար որ իր երեսին վրայ սպի մը ունէր, էն մարդը չի թողուց, էն մարդը օր թողնէր զիս կ'սպաննէին»:

Մենք Ափօին տուած լուրերուն համաձայն, հասկցանք որ այդ մարդը հայութենէ իսլամ դարձած Մահմէտ էֆէնտին էր:

Այդ օր աղօթարանը բացուելու մօտ Ղազար իր հոգին աւանդեց: Զանգակատան քով անոր գերեզմանը փորուեցաւ, որրերը եւ ուսուցիչները ազգային երգերով, խաչով ու խաչվառով թաղեցինք սիրելի Ղազարը: Մեր երգեցողութիւնը կը լսէին թուրք զինուորները իրենց ղիրքերուն ետեւէն: Երկու

օր վերջը բնական մահով Արապպոյի հայրն
ալ մեռաւ ու մենք զայն ալ թաղեցինք:

ՄԵԾ ԿՌԻՒԻ ՆԱԽՅՈՐԵՒՆ

Նոյ. 12ի առաւօտն էր: Օղը սկսաւ աւելի
ցրտանալ եւ ձիւնը բարձր լեռներէն հետզ-
հետէ ցածնալով եկաւ հասաւ վանք: Մեզ
պաշարող 6000 թուրք զինուորները ձմրան
փութէն ու ցուրտէն պաշտպանելու համար
մօտակայ հայ գիւղերէն— Բէրդակէն, Արա-
խէն, Տէրքէ վանքէն, Ալի Չոնաէն վեց հա-
րիւր լծկան եղներ բերած են իրենց ծառա-
յեցնելու եւ գետնափոր տուններ եւ դիրքեր
շինելու: Մուշէն եւ Մուշի շրջանէն հայ վար-
պետներ եւ գիւղացիներ ըռնի հաւաքելով
բերուած էին այս շինութիւնը լրացնելու:
Վեց գիշերուան մէջ 196 գետնափոր տուններ
շինուած էին այլեւայլ դիրքերու վրայ: Տորեկ
ատեն աշխատանքի չէին կրնար լծել, քան-
զի անոնք պիտի վտանգուէին մեր կրակ-
ներէն, ուստի գիշերուան մութէն կ'օգտուին
միմիայն: Շինուած դիրքերը թուրք զինուոր-
ներուն հազիւ վանքի պարիսպէն 200—250
քայլ հեռու էին:

Նոյ. 12ի առաւօտ կեղծ ցոյց մը կատարեցին Թուրք զինուորները: Իրենց դիրքերէն քիչ մը անդին փայտերու վրայ **Փէսեր** դրած էին: Մեր տղայքներ Թուրք գլուխներ կարծելով կը կրակէին անվերջ եւ ուժգին կերպով, սակայն եւ այնպէս այդ **Փէսերը** հոն էին եւ չէին իյնար: Ինծի իմաց տուին. կեղծ խաղը իսկոյն նկատեցի եւ հրամայեցի որ դադրեցնեն իրենց կրակները:

Այդ կեղծ ցոյցէն հազիւ քանի մը ժամ անցած էր մուրճի մը խուլ ու անվերջ հարուածներուն ձայնը լսելի եղաւ: Թուրք զինուորները յաջողած էին Աստուածածնի Աշտարակին արեւելեան սեղանի կողմի պատը ծակել եւ ներս մտնել: Մէզը եւ մշուշը ամէն բան փակած էր մեր աչքերուն առջեւ: Թանձր մութ մշուշի պատ մը կար մեր եւ անոնց մէջտեղ: Ոչինչ չէր լսուեր, ոչինչ չէր հասկցուեր բացի մուրճի մը անվերջ ու խուլ հարուածներուն շարունակական ձայներէն: Մենք երբ հարուածներուն ձայնը

լսեցինք, խորհեցանք թէ պարիսպն է որ կը ջանան ծակել, երբ լուսարար Սահակը եկաւ եւ հեւաշունչ ձայնով մը ըսաւ. «Փաշա՛ դուր կը ծակեն»։ Թուրքեր Աշտարակի մատուռը մտնելէ վերջ կը ջանային դուռը ծակել եւ հրացանի ծակեր բանալ դրան վերեւ իրենց համար։ Այս ատեն մէզն ու մշուշը քիչ մը նօսրացաւ եւ նշմարելի կ'ըլլար ան այլեւս, ուստի մենք բոլորս մեր հրացանները ուղղելով դէպի Թուրք զինուորին սատկեցուցինք զայն։

Սպաննուողը Թուրք հարիւրապետ մըն էր, որ սրտնեղած իր զինուորին ապիկար մուրճի հարուածներէն, ինք անձամբ ձեռք առած էր մուրճը դրան վերեւ հրացանի ծակեր բանալ ու ահա այդ ատեն էր որ օգտուելով մէզէն մենք սպաննեցինք զայն։

* * *

Պէտք էր հսկել վանքի պարիսպին, պէտք էր հսկել Թշնամիին անցուղարձերը, պէտք էր հսկել եւ քաջալերել մեր դիրքերուն մէջ նստած տղայքները, իրենց այս յանդուգն

ձեռնարկին համար, պէտք էր իմանալ թըշ-
նամիին ուժեղ ճակատը եւ հոն շարել վար-
պետ եւ ճարտար զարնող տղայքները թըշ-
նամին վհատութեան, յուսալքումի եւ պար-
տութեան մատնելու համար: Վեց հազար
զինուորներ ամէն դիրքերու վրայ ուժեղցած
իրենց ափին մէջ առած կը կարծէին մեզ:
Անոնք վստահ էին թէ այսօր կամ վաղը
պիտի կրնան ձեռք ձգել մեզ ալ ու ձողերու
վրայ անցուցած մեր զլուխները ցոյցի պիտի
դնեն Մուշի եւ Պիթլիսի հրապարակներուն
վրայ, իրենց կուրծքերը պատուանշաններով
զարդարելու եւ նոր նոր դիրքերու արժա-
նանալու:

★ ★ ★

Նոյ. 17ի առաւօտն էր: Այսօրուան կռիւր
ահաւոր եւ անբաղդատելի էր նախորդ
կռիւներուն հետ: Թուրք զինուորներն ու
զօրականները իրենց պաշտօնատարներուն
հետ զայրացած էին մեր կորովի եւ յան-
դուգն կեցուածքին համար: Իրենց բոլոր ե-
րազները եւ ակնկալութիւնները չքացած եւ
փճացած էին, ուստի իրենց ատելութեան

ուոր ձայներով կուգային կը զարնուէին
անքի պարիսպին եւ գմբէթին, իրենց պ
ասխան ընդունելով միմիայն քանի
աջաններու համրուած փամփուշտներ
թրքական հրացանները, ոչ ցուրտն
ամին կրնային սարսափեցնել եւ մա
ակը մեր սրտէն, երբ դեռ երէկ արցուն
վրէժի հետ սիրելի Ղազարը թաղեցին
տք էր սպաննել, սպաննել շարուն
ծելու համար վրէժը ամէն՝ անոնց որո
կած էին: Տարափի պէս տեղացող հազ
ուոր գնդակները կը սուլէին, կ'անցնէ
ր գլխուն քովէն, մեր ոտքերուն առջեւ
յց վանքը հոն էր տիրական եւ հզ
ոնք երբեք չի թերացանք, երբեք չըն
ւեցանք, այլ մեր խիզախ կեցուածք
նամիին թուլցած եւ վհատած բազու
րուն յուսալքում պատճառեցինք զոհ
ելով:

Պարտուած եւ ինկած էին թուրք բ
ւկները, ուստի թուրք դիւանագիտութի

պել եւ խարել Հայ Հերոսները, ուստի երբ անդօր էին իր հրացանները, իր լեզուն, իր սատանայական հնարքները ուղեց ձեռք առնել՝ իր պարտութիւնը, իր ամօթը ծածկելու համար:

Կէսօրուան մօտ էր, երբ յանկարծ հրացանները լուեցին եւ թրքական փողերը դարձեալ սկսան հնչել եւ ահա կին մը երեւցաւ ձեռքերը վեր օդին մէջ րարձրացուցած: Այդ կինը դէպի մեղ կուգար ձեռքին մէջ թուղթի կտոր մը բռնած: Երբ կինը վանքի փոքր դրան առջեւ հասաւ, իր ձեռքին մէջ բռնած այդ պահարանը դրան ճեղքէն մեղի տուաւ: Նամակ մըն էր որ ուղղուած էր մեղի թուրք կառավարութենէն հետեւեալ իմաստով. «Ի՞նչ կ'ուզէք, ի՞նչ է ձեր պահանջը եւ նպատակը»:

Պատասխանեցի թէ ես իմ ըսելիքներս գրաւոր չեմ կրնար ըսել, որովհետեւ շատ երկար է, կ'ուզեմ որ Ֆէրիք եւ Ալի փաշաները Պիթլիսի կուսակալին հետ հոս գան եւ ես այն ատեն բերանացի կ'ըսեմ իմ ըսելիքներս:

Կինը իմ երկտող նամակս առնելով մեկնեցաւ:

Նոյ. 19ի գիշերը ժամը 3.15ին նորէն թուրք զինուորները երեք տեղերով ուժեղ յարձակում մը սկսան: Մեր 37 կանոնաւոր եւ չախմախլի հրացանները կը պատասխանէին անոնց: Մութ էր երկինքը: Ահաւոր մշուշ մը տարածուած էր մեր շուրջ: Զինը թուրք զնդակներու խառնուած այնքան ահաւոր ու սարսռացուցիչ չէին, որքան ընտանեան տարրերուն առթած դժուարութիւնները: Տասը քայլի վրայ ոչինչ չէր երևեր: Ես էի որ միմիայն իմ ձեռքիս մէջ մաւղէր հրացան ունէի: Կասկած մը սիրտս կը մաշեցնէր թէ մի գուցէ թուրք զինուորները օգտուելով մշուշէն թնդանօթի կրակով կոտորէին վանքի մեծ երկաթ գամերով ծածկուած երկփեղկանի դուռը եւ ներս լեցունէին: Այս կասկածին առջեւ տարուած ես մեծ դրան կը հսկէի, քաջալերելով դիրքին ետեւ դիւցազնօրէն կռուող մեր զինուորները, հաւաքելու իրենց ուժերը անվհատ, քանզի կ'զգայի թէ մերն է յաղթանակը, որովհետեւ արդարութիւնն էր մեր ընկերը:

Արշալոյսը դարձեալ կը բացուէր եւ թուրք հրացանները դարձեալ կը լռէին իրենց անկումը եւ պարտութիւնը տեսնելով:

Նախորդ իրիկուան կասկածս փարատելու համար իսկոյն կանչեցի Միարանութիւնը եւ զինուորներէն մաս մը եւ վանքին երկփեղկանի դուռը ետեւէն քարով, փայտով եւ հողով ամրացուցի: Այլեւս ունէ մտահոգութիւն եւ վախ չունէի թնդանօթի կրակէն:

Մեր ամրացուցած այդ դուռը այդպէս մնաց մինչեւ 1908 օսմ. սահմանադրութեան օրերուն:

Երկու օրուան հրացանի ահաւոր ձայներէն ազդուած Յարութիւնը սոսկալի կերպով կը պոռար: Ան կը խորհէր թէ մենք զինք պիտի լքէինք եւ ինք ողջ ողջ թուրքերուն ձեռքը պիտի մնար, ուստի անվերջ եւ անընդհատ կեպով կը պօռար եւ իր ձայնը կը լսէին թուրք զինուորներն իսկ իրենց դիրքին մէջէն: Քովը վազեցի եւ գրկեցի զայն եւ րսի «Ի՞նչ է Յարութիւն, ինչո՞ւ կը պօռաս»: «Գնդակ մը չեմ արժեր որ չես սպաներ ու երթար եւ զիս հոս ողջ թշնամիին կը ձգես»: «Յարութիւն ի՞նչ զաղափար ունիս մեր վըրայ, մենք քեզի համար տեղ պատրաստած ենք, մեր ուսերուն վրայ առած պիտի տանինք քեզ, եթէ չի կրնանք ես իմ ձեռքովս պիտի սպաննեմ քեզ»:

Նախորդ գիշերուան մութէն օգտուելով թուրք զինուորները գոմին պատը ծակած ներս խուժած էին: Գոմին ներսի պատն ալ ծակելով մարազը եկած դիրքեր բռնած էին գոմին եւ մարազին մէջ մեզմէ եօթանասուն քայլի վրայ: Յանկարծ մէկը քրդերէն լեզուով Հայհոյանք մը ըրաւ դէպի մեզի եւ սկսաւ պօռալ:

«Անդրանիկ Փաշա, Անդրանիկ Փաշա, ես Մերտինի զաւակն եմ, Հասանին ալ Հայրը, ո՞ւր պիտի ազատիս իմ ձեռքէս»:

Գէորգը թարգմանեց խօսուած խօսքերը. ըսի Գէորգ պատասխանէ անոր քրդերէնով, քանզի ես քրդերէն չեմ գիտեր: Գէորգը պատասխանեց. «Ես պզտիկ Գէորգն եմ եւ Հասանին մօրը սիրականը, դուն ո՞ւր պիտի ազատիս իմ ձեռքէս»:

Մարդը ձայնը կտրեց. Այն ատենն էր որ թուրք մը ձայն տուաւ եւ ըսաւ. «Գէորգ Զավուշ դո՞ւն ես»:

Այդ վայրկեանէն Գէորգին անունը մնաց Գէորգ Զավուշ: Գէորգ կարգ մը Հայհոյանքներէ վերջ պօռաց. «Գացէք սոխ ու սխտոր ծախեցէք, դուք ուր կռուիլը ուր»:

Վանքը Հինգ Հատ գաղանի պէս շուներ ունէր: Թուրք զինուորները սպաննած էին չորսը եւ մէկ հատը վիրաւոր ինկած էր վանքի պատին տակ: Այս շուներուն սպաննուիլը մասամբ օգտակար եղաւ մեզի, այն գիշերը որ մենք վանքը ձգէինք, կրնար ըլլար որ անոնց ձայները մատնէին մեզ, ձախողանքի մատնէին մեզ, ձախողանքի մատնելով մեր ձեռնարկը:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻՆ ՄԱՀԸ

Յարութիւնին վէրքը ես իմ ձեռքովս կը դարմանէի: Վանքին մէջ պէտք եղած դեղորայքները եւ միջոցները չունէինք: Ինչ որ կրնայինք ընել ըրինք առանց բան մը ղլանալու: Հովանոցի ձողի մը (ճաղ մը) վրայ խայթան մը անցուցած երեսուն սանթիմ երկարութիւն ունեցող վէրքը զգուշութեամբ կը մաքրէի: Գնդակը ջախջախած էր

սրունգին ոսկորը եւ մկանները: Վէրքը օրէ օր սկսաւ նեխիլ եւ ծանրանալ: Այլեւս գիտէի որ ապրելու ոեւէ յոյս չկար, բայց չէի խնայեր ոեւէ բան քանզի Յարութիւնը ամենէն քաջ եւ ամենէն շատ սիրուած զինուորն էր: Նոյմ. 20ի գիշերը զիս իր քով կանչեց եւ ըսաւ. «Փաշա այլեւս գիտեմ որ պիտի մեռնիմ, եղբօրս տղին ղպրոց ղրէք եւ կոնակիս ապան անոր ղրկեցէք: 10 արծաթ տուած էիր Համբարձումը թաղելու, ահա աւելցածը առ: Վստահ եմ թէ դուք իմ վրէժս տասն անգամ աւելի պիտի լուծէք»:

Աւելորդ կը համարէի այլեւս քաջալերական ոեւէ խօսք խօսիլ: Գրկեցի զայն, թեւերուս մէջ եւ համբուրել սկսայ: Զուր ուզեց, խմցուցի եւ քիչ վերջ բաժնուեցայ թաց աչքերով եւ կոտրած սրտով: Յարութիւնը ինկած էր, քաջ Յարութիւնը՝ անոր կորուստը մեծ շատ մեծ նշանակութիւն ունէր մեզի: Զինուորները մէկիկ մէկիկ Յարութիւնին քովը ղրկեցի որ համբուրեն զայն եւ իրենց վերջին յարգանքը մատուցանեն՝ որուն արժանի էր Յարութիւն:

Առաւօտեան դէմ ժամը երեքին Յարութիւնն ալ մեռաւ, խոր սուգի եւ վշտի են-

Թարկելով իր բոլոր ընկերները: Երգելով ու աղօթելով, խաչով ու խունկով Ղազարին նման թաղեցինք զայն Սր. Գէորգի մատուռին առջեւ:

Յարութիւնը ազնուախոհութեամբ եւ քաջութեամբ առաջին էր զինուորներուն մէջ: Բոլոր ընկերները ըլլային անոնք Հինգ տարուան կամ երկու կամ երէկի եկողները՝ կը սիրէր, կը գուրգուրար անոնց վրայ: Հուժկու էր, լայնսիրտ եւ անվախ: Շատ համեստ էր եւ պարկեշտ, զոհաբերող ու ներող: Միջակ կրթութեան տէր՝ բայց հայրենասիրութեամբ լեցուն էր:

* * *

Մեր փամփուշտները հատնելու մօտ էին, ուստի պէտք էր նոր փամփուշտներ լեցնել, վառուած փամփուշտներուն պակասը լրացնելու համար: Գործի լծուեցանք եւ այդ գիշեր 5000 փամփուշտներ լեցուցած էինք յաջորդ օրուան յարձակումին դիմադրելու եւ ոեւէ պատահականութեանց տոկալու համար:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԹՈՒՐՔ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐՈՒՆ ՀԵՏ

Նոյմ. 22ի կէսօրն էր: Երկու կողմէն դադրած էին հրացանաձգութիւնները: Այն հայ կինը որ քանի մը օրեր առաջ նամակ մը բերած եւ իր պատասխանը առած զացած էր, դարձեալ երեւցաւ իր ձեռքերը օդին մէջ բարձրացուցած: Այս կնոջ կ'ընկերանար վանքին վանահայր Յովհ. Վարդապետը: Մուչէն կուգային անոնք, իրենց հետ նամակ մը բերելով: Վանահայրը եւ կինը վանքի դրան առջեւ հասան: Դողդոջ ձայնով մը վանահայրը ըսաւ. «Աստուած օրհնէ, Աստուած օրհնէ, ի՞նչ պիտի ըլլայ ձեր վիճակը չորս կողմ արիւններ թափուած էր: Աստուածածնի մատուոյն գետինը արիւնով ծածկուած էր: Թուրք սպաննուածներն ու վիրաւորները գիշերով Մուչ կը բերուին յուսալքում չի պատճառելու թուրք ժողովուրդին»:

«Հայր սբ. ինծի ըսէ թէ թուրք զինուորը ամենէն չատ ո՞ր կողմը կեդրոնացած է եւ

այդ զօրքերուն հրամանատարին վրանը ո՞ր կողմն է»:

«Փաշա՛, ամէն կողմերդ զօրքերով լեցուն է: Լսածիս նայելով հրամանատարին վրանը **Ուե Յովհաննու Քարերն են:** Աստուած օրհնէ ձեզ, կարդացէք այդ նամակը և պատասխանեցէք: Սուլթան Համիտէն իրատէ (հրաման) ելած է որ Մուշի քաղաքապետը, Ոստրով Վրդ. Պէհրիկեանը, Մուշտար էֆ.ին եւ քոմիսար Մուհամմէտ էֆէնտին գան եւ լսեն ձեզ եւ իմացնեն Վերին Մարմիններուն ձեր պահանջները»:

«Հա՛, ես ուզեցի որ Պիթլիսի կուսակալը, Ֆէրիք եւ Ալի փաշաները գան, անոնց հրաման եղած է»:

Նամակին պատասխանեցինք թէ թող գան: Յովհ. Վարդապետը եւ կինը մեր նամակը ստանալով հեռացան վանքէն:

Այն օրը որ մենք իրենց նամակին պատասխանեցինք թէ թող գան, իսկոյն վանքին Առաջնորդարանը մաքրեցինք եւ մոմերուն դատարկ քառասուն սնտուկները բերինք եւ Առաջնորդարանին մէջ իրարու վրայ շարեցինք՝ վրայի չորս հինգ սնտուկները միայն փամփուշտներով լեցնելով:

Փամփուշտի այդ սնտուկներուն քով ցի-
րուցան ձգեցինք փամփուշտ լեցնող գոր-
ծիքները, անզլիական եւ տեղական վա-
ռօղներուն տոպրակները եւ սնտուկները:
Մենք զմեզ պատրաստեցինք ընդունելու
մեր «բարեկամները» որոնք պիտի գային
մեզ մօտ լսելու մեր պահանջները...:

Նոյ. 23ի օրը ժամը 6.30-ին (ը. թ.) Թրքա-
կան փողերը դարձեալ հնչեցին: Քանի մը
վայրկեան վերջ մէկ քանի անգէն մար-
դիկներ երեւցան: Անոնք դէպի մեզ քալել
սկսան: Երբ մեզի մօտեցան, տեսանք թէ
Մուշի Առաջնորդ Խոսրով Վարդապետ Պէհ-
րիկեան, Մուղտատ էֆ., Մուհամմէտ էֆ.ին
եւ վանահայր Յովհ. Վարդապետն էին:

Աչքի զարնող ինը տղաքները իսկոյն
իրենց դիրքերուն վրայ պահապան դրի եւ
մնացած զինուորներուն ալ պահեցի որ
անոնք չի տեսնեն մեր զինուորին խնդհ
հագուստը եւ իրազեկ ըլլան մեր ուժին եւ
քանակին:

Երբ խումըրը Աստուածածնի մատուռին
առջեւ հասաւ՝ հոն կեցան եւ սկսան մէկ
քանի վայրկեան Թուրք զինուորին հետ խօ-
սիլ: Երբ վանքին դրան առջեւ հասան իսկոյն

Վաղարշակն ու Բարսեղը ղրկեցի որ վանքին փոքր դուռը բանան եւ Հիւրասիրեն դէպի Առաջնորդարան: Տասը վայրկեանի չափ Վաղարշակին եւ Բարսեղին հետ խօսքի բռնուեցան քանզի կը վախնային ներս մտնել: Իսկոյն վերէն պօռացի. «Կամ ներս թող գան, եւ կամ հեռանան. թէ որ մենք զարնել ուզէինք, արդէն զարկած էինք հեռաւորութեան վրայ: Պէտք է գիտնան թէ երբ մենք խօսք կուտանք, ամէն գնով մենք մեր խօսքերը կը յարգենք»:

Ներս եկան եւ Հիւրասիրուեցան Առաջնորդարան:

«Բարեւ ձեզ»:

«Բարի տեսանք»:

Սկսան իրենք զիրենք ծանօթացնել, Մուղտատ էֆ., Մահմէտ էֆ.ին, Առաջնորդը եւ Վանահայրը:

«Նստեցէ՛ք, նստեցէ՛ք», ըսի:

Մուղտատ էֆէնտին վախէն կը դողար: Երբ Մուղտատի այդ վիճակը տեսայ՝ ըսի. «Կատարեալ կերպով դուք զձեզ ապահով զգացէք եւ մի՛ վրդովիք երբէք»:

Նոսրով Վարդապետ իր աջը երկարեց ինծի եւ ըսաւ.

«Համրուրէ, զաւակս, Համրուրէ»:

«Մտածելիք ունիմ, պէտք է Համրուրեմ՝
թէ ոչ»:

«Աստուած օրհնէ, Համրուրէ՛, Համրու-
րէ՛»:

Համրուրեցի աջը: Վանահայրը եւ Պէհրի-
կեանը դիտմամբ իրարու հետ կը չփոթէի
անոնց անունները տալու ատենս: Ես այդ-
պէս կ'ընէի որ Յովհ. Վարդապետը ոեւէ
պատասխանատուութենէ ազատ պահեմ:
Վանահայր Յովհ. Վարդապետը երկար չատ
երկար տարիներէ ի վեր կը ճանչնայի եւ
վայելած էի չատ անգամներ անոր հիւրա-
սիրութիւնը եւ բարեկամութիւնը:

Հայութենէ դարձած Մուհամմէտ էֆեն-
տին սխալներս կը շտկէր քծիծաղով մը՝
երբ Յովհաննէսին Ոոսրով եւ Ոոսրովին
Յովհաննէս կ'ըսէի: Մեր խօսակցութիւնը
սկսաւ եւ ես այսպէս խօսեցայ:

«Կը փափաքէի որ Ալի եւ Ֆէրիք փա-
շաները հոս ըլլային Պիթլիսի կուսակալին
հետ, բայց քանի որ սուլթան Համիտը ձեզ
նշանակած է զալ եւ դուք եկած էք, լաւ.....»

Այս ատեն էր որ Մուղտատ էֆէնտին
խօսքս ընդմիջելով դողդոջ ձայնով մը ըսաւ.

«Փաշա՛, վանքը (թէ՛քէ՛ն) թող վկայ ըլլայ, ոչ մէկ բառ ոչ աւելի, ոչ պակաս պիտի ըսեմ: Պիտի խօսիմ ինչ որ ըսէք մեզի»:

Մենք մեր կոնակները մոմերու դատարկ սնտուկներուն տուած էինք: Իմ ձախ կողմս նստած էր «Գէորգ Չաուչը», անոր ձախ կողմը Հաճի Յակոբը. դուռը կեցած էր Վաղարշակը, իսկ լաւ զինուորներէն մաս մը դիրքերուն վրայ կեցած՝ կը հսկէին դուրսի անցուղարձերը:

Մուղտատ էֆէնտին դողդոջուն ձեռքով մատիտ մը բռնած սկսաւ նօթագրել կտոր մը թղթի վրայ ինչ որ ըսի: Մեր պահանջները հետեւեալներն էին:

1.— Պօլիսէն մինչեւ հոս քաղաքական բոլոր հայ յանցաւորներու ներում:

2.— Իւրաքանչիւր գիւղէ հաւաքուելիք տասանորդը պէտք է գիւղացին ինք հաւաքէ եւ յանձնէ կառավարութեան՝ իրեն հետ ունենալով բարեխիղճ պաշտօնեայ մը միայն:

3.— Այն քիւրտերը որոնք միշտ յարձակում գործեր են հայ գիւղերուն վրայ, զինաթափ ընել եւ կամ պաշտպանել այդ գիւղերը:

4.— Այն բոլոր Հայ գիւղերը որոնք գրաւուած են քիւրտներէն, վերադարձուին Հայերուն:

5.— Այն բոլոր քիւրտ ցեղապետները որոնք կառավարութեան Հետ Հայ գիւղերէն տուրք կ'առնեն, անոնց ջնջումը: Կառավարութեան մէջ կառավարութիւն չըլլար:

6.— Դուք յեղափոխականներս աւաղակներ կոչած էք: Աւաղակները պէտք է կառավարութիւնը ինք իր մէջ փնտռէ, որոնք ահագին զեղծումներ կը գործեն եւ կաշառքներ կ'առնեն: Երկար տարիներէ ի վեր է որ ես Հոս եմ իմ զինուորներուս Հետ. գողութիւն մը ըրած չեմ: Զեր փօսթան ինծի Հանդիպեցաւ, զայն տանող պաշտօնեաները ձգեցին ու փախան, մենք առանց կողոպտելու՝ թողուցինք եւ Հեռացանք: Յաջորդ օր ձեր զինուորները եկան եւ Հոն գտան տուրակները, ձիերն ու ջորիները: Մենք խաղաղ ժողովուրդին ոչ մէկ օր կամ ոչ մէկ ատեն չարիք պատճառած ենք: Դուք գիտէք որ չատ անգամ մեզի քիւրտեր Հանդիպած են, մենք զանոնք ոչ սպաննած եւ ոչ ալ անոնց չարիք Հասցուցած ենք: Բայց այն որ մեզի կամ Հայ ժողո-

վուրդին դէմ չարիք գործած է, մենք պատ-
ժած ենք դայն, ինչպիսին է **Պըշարը Նէլիլը**:
Պըշարը Նէլիլն էր որ Սերոբ Փաշային գլու-
խը կտրեց եւ անոր ընկերները սպաննեց իր
է'շրէթին եւ Ալի փաշային հետ հայ դաւա-
ճաններու մատնութեամբ: Կոտորեց Թալու-
րիկի Սպաղանաց գիւղի 27 կին եւ երեխա-
ներ Տէր Պետրոսի հետ: Երբ անոնց դիակ-
ները թաղուած էին հայ գիւղացիին կողմէն,
48 ժամ վերջը եկաւ հանեց եւ Ռէիս Մա-
կարին տան մէջ լեցնելով քարիւղ ցանեց եւ
վառեց զանոնք, անոնց հետքերը անհե-
տացնելու համար: **Հէթիկ** գիւղէն եօթը երի-
տասարդներ բռնելով կապեց զանոնք ա-
նոնց թւեւերէն եւ գետը իջնցուց եւ հրացա-
նազարկ րրաւ բոլորն ալ: Այս բոլորը կա-
տարուեցան թուրք կառավարութեան թե-
լադրութեամբ: Թուրք կառավարութիւնը
միացած **Նէլիլի** հետ՝ այս ոճիրները գոր-
ծադրեց եւ սուլթան Համիտ անոր կուրծքը
պատուանշանով դարդարեց, Ալվարիճ հայ
գիւղին տասանորդն ալ անոր ընծայելով:
Ահա այսպիսի հրէշներն էին որոնք պատ-
ժուելու տեղ կը վարձատրուէին չքանչան-
ներով եւ ընծաներով:

Ես երեք տեղերու վրայ մարդիկ դրած
Խէլիլի ճամբան կտրած էի, եկաւ ու ողջ ողջ
ձեռքս անցաւ. հարցաքննութենէ մը վերջ
այս խէնչէրովս եւ այս ձեռքերովս անոր վի-
զը կտրեցի: Ահա սուլթան Համիտի տուած
պատուանշանն ալ: Խէլիլին գլուխը կտրելէս
մինչեւ այսօր անոր հետ գործակցող ընկեր-
ներէն տասնեւեօթը հոգին ալ սպաննեցինք:
Կառավարութիւնը փոխանակ ուրախանա-
լու չարագործներուն պատժուիլը տեսնելով,
րանտարկեց երեսուն եւ մէկ անմեղ հայեր,
ենթարկելով զանոնք անլուր չարչարանք-
ներու:

7.— Մոկունք գիւղի շէրիֆին սպանու-
թեան համար տասնեւհինգ անմեղ հայեր
րանտարկեցիք եւ քանի մը օր վերջ ձեր
օրհնուած աղը տուիք եւ անոնք մեռան
չարաչար մահերով: Անոնց տրուած թոյնին
սաստկութենէն գլուխներուն մաղերն իսկ
թափեցան: Դուք առանց խղճահարուելու
րանտերուն մէջ լեցուցիք մօտաւորապէս
հարիւր եօթանասուն անմեղ հոգիներ եւ
տակաւին կ'ըսէք ինծի թէ ի՞նչ է նպատակդ
եւ ի՞նչ կ'ուզես:

8.— Սբ. Աղբերիկ վանքի վանահայր Ղազար վարդապետը դուք սպաննել տուիք երկու քիւրտերու ձեռքով, գիշեր ատեն վանքին դուռը րարեկամարար ափ առնելով: Այդ երկու քիւրտերն ալ ես սպաննել տուի:

9.— Տ.կերտէն մինչեւ Պարսից սահմանը զինուած 150,000 քիւրտեր կան, ի՞նչ են ասոնք, եւ որո՞ւ ղէմ ուղղուած են անոնց զէնքերը: Անոնք պահուած են միմիայն Հայուն պատուհաս դառնալու: Եթէ կ'ըսէք թէ արդարութիւն կայ, ո՞ւր է, եւ ինչո՞ւ կը բանտարկուին Հայերը: Ինչո՞ւ չեն բանտարկուիր քիւրտերը իրենց հրացաններուն համար, ո՞ւր է այդ արդարութիւնը եւ «Հայրական գութը»:

10.— Այս ի՞նչ տեսակ պաշտօնէութիւն է որ ամէն տեսակ բռնութիւններ կը բանեցնէ Հայ ժողովուրդին վրայ տուրք հաւաքելու պատրուակին տակ, խլելով անոնցմէ իրենց վերջին հացի կտորը՝ Հայ պատիւին հետ: Այս վերջինը մեզի համար, անտանելի է: Դուք երբեք չէք խղճահարուիր ճնշելէ եւ հալածելէ տկար ժողովուրդները եւ թոյլ քիւրտ էշիրէթներն ալ:

11.— Մարգար վարժապետը կախեցիք, Մուրատն ու Տամատեանը բանտարկեցիք, Սերոր փաշան եւ Գուրգէնը սպանեցիք, եւ հիմա ես եմ որ հոս եմ: Մենք Հարիւրաւոր մղոններ կտրած հոս եկած ենք մեր պատանքները մեր տոպրակներուն մէջ դրած: Եթէ այս Համեստ առաջարկներուս բաւարարութիւն չտրուի, մենք ուժ ունինք վեց ամիս դիմադրելու— աչքերս դարձնելով դէպի մոմի դատարկ սնտուկներուն: Քանզի թուրք ներկայացուցիչները չէին գիտեր թէ մոմերուն սնտուկները դատարկ էին: Անոնք այն տպաւորութիւնը ստացան թէ այդ քառասուն սնտուկները լեցուն էին ռազմանիւթերով: Այս բոլորին բաւարարութիւն տալու համար պէտք է վաւերացուն սուլթանէն եւ Օտար ղեսպաններուն կողմէ, այն ատեն ես իմ երկրորդ ըսելիքս կ'ըսեմ: Եթէ իմ ըսածներս հեռագրէք, քսանեւորս ժամէն Պոլիս կ'երթայ, երկու օր հոն խորհրդակցելէ վերջ՝ անոնց պատասխանը 13 օրէն փօսթով հոս կը հասնի, իսկ եթէ դուք շինուածք մը ընէք կտոր մը թուղթի վրայ, այդ պիտի մերժուի մեր կողմէն եւ պիտի վերադարձուի ձեզի:

Մեր խօսակցութիւնը տեւեց 7-10.30 ը.
թ., երբ մեր խօսքերը լմնցան Մուղտատ
էֆէնտին ըսաւ թէ «Փաշա՛, կարելի չէ՞ որ
երկու կողմէն զինադադար մը կնքուի մին-
չեւ մեր պատասխան ստանալը»: «Յայտնե-
ցէք ձեր զինուորականներուն, եթէ իրենք
յարգեն իրենց խոստումները, ես ալ կը յար-
գեմ, եթէ զարնեն, ես ալ կը զարնեմ»:

Մեր խօսակցութեան միջոցը զինադա-
դար մըն էր ինքնին, թուրք զինուորները
ազատ ու անվախ իրենց զիրքերէն դուրս
ելած ձիւնին վրայ կը քալէին ու կը ծխէին:

Ժամը 10.30ին «մնաս բարով» ըսելով
մեկնեցան: Երբ դուրս կ'ելլէին յիշեցուցի
իրենց այն խոստումը որ նախապէս ըրած
էին ինծի խօսելու իրենց բարձրագոյն պաշ-
տօնէութեանց ճիշտ ու ճիշտ ինչ որ ըսինք
իրենց: Այս ատեն էր որ Պէհրիկեան վրդ.
Հայերէնով դարձաւ եւ ըսաւ. «Տղաս այդ
պահանջներդ մէկ օրուան, մէկ շաբթուան
եւ մէկ տարուան գործ չեն, այլ տարի-
ներու»:

Երբ մենք թուրք ներկայացուցիչներուն
հետ վանքին Առաջնորդարանին մէջ նստած
մեր առաջարկները կը ներկայացնէինք,

ինքնին զինադադար մըն էր: Այդ պատե-
հութենէն օգտուելով Ռուսիոյ Հիւպատոսը
եկած եւ լուսանկարած էր թուրքերուն դիր-
քերը եւ պատնէշները Առաքելոց վանքին
Հետ:

* * *

Խէլիլի սպանութեան պատմութիւնը
մասնաւոր նպատակաւ պատմեցի թուրք
ներկայացուցիչներուն, քանզի կառավարու-
թիւնը 31 Հայեր բանտարկելով ծեծի եւ
չարչարանքի ենթարկած էր պատրուակե-
լով թէ այս նոր բանտարկուածները մաս-
նակից եւ պատասխանատու են Խէլիլի
սպանութեան: Այս պատմութիւնը դիտմամբ
պատմեցի տպաւորելու անոնց մտքերուն
մէջ թէ ես իմ զինուորներուս Հետ կատա-
րած ենք Խէլիլի սպանութիւնը եւ պատաս-
խանատուն մենք ենք եւ ոչ թէ կարգ մը
անմեղ Հայեր: Պատմութիւնս ակնկալուած
արդիւնքը իսկոյն բերաւ: Երեք օր վերջը այդ
31 անձերուն Հեռագրով ներում եկաւ Կ.
Պոլսէն:

ՎԱՆՔԷՆ ԴՈՒՐՍ ԳԱԼՈՒ ԶԱՆՔԵՐ

Քսան օրուան մեր կոիւր արդէն արձագանգած էր Վանի, Պիթլիսի, Կարնոյ, Ուարերդի եւ Տիգրանակերտի նահանգներուն մէջ: Քիւրտ, թուրք եւ հայ ժողովուրդներ այն համոզումը ունէին թէ մեզի համար ազատութիւն չկայ երբեք: Հայերը ամէն օր հսկումներ եւ աղօթքներ կը կատարեն եղեր մեր ազատութեան համար վանքին մատաղներ խոստանալով:

Երբ մենք մեր պայմանները ներկայացուցինք թուրք ներկայացուցիչներուն, այդ վայրկեանէն իսկ գիտէինք թէ մեր առաջարկներն ու պայմանները անընդունելի էին: Երկու կողմէն ալ խաղ մըն էր որ կը խաղցուէր ժամանակ չահելու: Հակառակ մեր զինադադարի խօսքերուն Նոյ. 24ի օրը թուրք դիրքերէն հրացաններ արձակուեցան: Մենք սովորականին պէս պատրաստ ու կազմ էինք մեր դիրքերուն մէջ. ուստի

պատասխանեցինք անոնց բուռն կրակով:
Կարճ հրացանաձգութենէ վերջ օրը անցաւ
խաղաղ եւ հանդարտ:

Այդ գիշեր դարձնալ ցուրտ էր: Մէզը
մշուշին հետ ծանր ու խիտ կը տարածուէր
եւ կ'երկարէր մեր շուրջ անտանելի դարձ-
նելով եւ սառեցնելով ամէն բան: Թուրք
զինուորները որոնք մեզմէ շատ հեռու չէին,
մենք կը լսէինք անոնց խօսակցութիւնները
եւ տրտունջները որ կ'ելլէր կ'երկարէր
իրենց դիրքերէն եւ կուգար քամիին հետ
մեզի: Մահմուտ, Հասան, Մուսթաֆա, այս
ի՞նչ ցուրտ է, այս ի՞նչ մահեր են որ կը պա-
տահին ամէն օր, սա «ճան ֆէտայիներն»
ալ չեն անցնիր եւ երթար որ մենք ալ աղա-
տինք իրենք ալ»:

Յուրտը, մէզը եւ ձիւնը նոր եւ անհաս-
կանալի հիւանդութիւն մը բերած էին թուրք
զինուորին: Հիւանդութիւն մը որ ենթական
կը խելագարցնէր եւ կը մեռցնէր: Այս հի-
ւանդութիւնը այնքան մեծցաւ եւ տարա-
ծուեցաւ 6000 թուրք զինուորներուն մէջ որ
կառավարութիւնը Երիզայի 4րդ զօրաբա-
նակէն եւ Կ. Պոլսէն նոր բժիշկներ բերել
տուաւ դարման մը եւ ճար մը գտնելու հա-
մար:

Քսան օրուան մեր դիմադրութեան ընթացքին մենք ալ մեր հիւանդները ունեցանք: 60—70 որբերուն մէջ հիւանդութիւն մը սկսաւ: Տասը որբեր փորհարութեան ցաւով կը տառապէին, երկու զինուորներս հիւանդ էին, ուտելիքը քանի մը օրերու հազիւ կը բաւէր: Ռազմանիւթ, օճառ, ծխախոտ հատնելու մօտ էին եւ չկային: Կը վախնայի թէ նոր զինուորներ ալ հիւանդանան կամ փորհարութեան հիւանդութենէն վարակուին: Ուստի պէտք էր ճար մը, կերպ մը, ճամբայ մը մտածել դուրս գալու վանքէն: Քսան օրուան դիմադրութիւնը եթէ զգաստութեան բերած չէր թուրք կառավարութիւնը՝ թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդներուն հետ, գէթ չափով մը օգտակար եղած էր հայ ժողովուրդին համար: Եթէ քսան օրուան այս անհաւասար դիմադրութիւնը օտար դեսպաններուն ուշադրութիւնը գրաւած չէր, գէթ մտահոգութիւն պատճառած էր թուրք կառավարութեան նոր պատասխանատուութիւններէ զգուշանալու համար:

Գաղտնի կերպով կը լրտեսէի հասկնալու համար զինուորներուս բարոյական կորովն ու քաջութիւնը: Կը ջանայի կարելի եղած

չափով Հանգիստ պահել եւ երկար քնացնել:
Ձորս խումբերու բաժնուած էինք ղիրքերը
Հսկելու եւ մեր պարտականութիւնները կա-
տարելու: Երեք ժամ Գէորգ Ջաուշը կը
Հսկէր, երեք ժամ Վաղարշակը, երեք ժամ
Հաճի Յակոբը եւ երեք ժամ ալ ես:

**ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԻՆ ԿՌԻՒՆ
ՄԱՍՆԱԿՑՈՂ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐԸ
ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ**

Մենք մեր ղինուորները իրենց առաջին
անունով կը կանչէինք: Երբեք չէինք Հե-
տաքրքրուէր անոնց երկրորդ անունով կամ
ո՞ր գիւղէն կամ քաղաքէն եկած ըլլալին:
Չէինք ուզեր գիտնալ այն նպատակաւ թէ,
կրնար պատահիլ որ մեզմէ մէկը կամ միւսը
թուրքերուն ձեռքը իյնար եւ ծեծի ու չար-
չարանքի տակ ակամայ մատնութիւններ
ընէր: Մենք ստիպուած էինք այդպէս ընել,
երբ նոյն ատեն նկատի ունէինք թէ միշտ
նորեկ ղինուորներ կուգային ու կ'երթային,
կամ քիչ ատեն մեր մօտ կը մնային ու կը
Հեռանային դարձեալ:

Անդրանիկ
Ուրուխցի Յարութիւն
Գէորգ Չաւուշ
Վաղարշակ
Հաճի Յակոբ
Ղազար
Սէյտո Պօղոս
Անտրիկ
Միսաք
Վարդան
Ասատուր
Սիմոն
Թէրփէթօս Սարգիս
Զէթօ
Եղօ
Բարսեղ
Օսօի տղան Յովսէփ
Չաթալպաշ Արամ
Ոսպեղցի Մկրտն
Մօսն
Իսն

Հաւատորիկցի Մուրատ

Նոյ. 26ի խստաշունչ եւ սառեցնող առաւօտն էր: Մէզը երբեմն կը քշուէր ու կը տարածուէր դէպի դաշտ եւ երբեմն ալ խայ-

Թող ցուրտին հետ կուգար եւ կը փաթթուէր մեր շուրջ ամէն բան ծածկելով մեր աչքերէն:

Վանքին մէջ որբերն ու Միարանութիւնը սովորականին պէս այդ օր ալ իրենց աղօթքներն ու մաղթանքները կը բարձրացնէին առ Աստուած լեցնելով մեր սրտերը կրօնի եւ հաւատքի անուշ զգացումներով, երբ դուրսը քանի մը քայլ հեռուն ձիւնի կոյտերուն եւ հողի դէզերուն ետեւ ընկած քեր եւ վայրի սրտեր իրենց գլուխները պահած ներս, ներս, վանքի դռնէն ներս կ'ուզէին խուժել եւ արիւնով եւ աւերով ծածկել ամէն նուիրականութիւն որոնք անեղծ ու մաքուր մնացած էին այդ չորս պատերէն ներս:

Կը մտածէի չարունակ երբ աչքիս առջեւ էին հիվանդ որբերը, հիւանդ զինուորները եւ այն անտանելի կացութիւնը որուն պիտի մատնուէինք ռազմանիւթի պակասին պատճառաւ: Կերպ մը, հնարք մը պէտք էր յղանալ պատուաւոր կերպով դուրս գալու: Երկար մտածումէ վերջ, վճռական որոշում մը տալով քովս կանչեցի Գէորգը, Վաղարշակը եւ Հաճի Յակոբը: Մեր ներկայ կա-

ցութիւնը եւ վաղուան բոլոր դժուարութիւնները բացատրելէ վերջ ըսի որ պէտք է այլեւս դուրս գանք վանքէն: Թուրքեր կեղծ թուղթ մը ձեռքերնին պիտի գան մեզ խարելու յոյսով, ուստի պէտք է գիշերով կտրել թուրք զինուորական շղթան եւ անցնիլ: Մի գուցէ թուրք կառավարութիւնը միամիտ լինի հաւատալու իմ խօսքերուս թէ մենք հոս պիտի մնանք 6 ամիս մինչեւ որ մեր պահանջները կատարուին:

«Ի՞նչ է քու կարծիքդ, ըսին, մենք ապահով եւ անվնաս դուրս պիտի կրնա՞նք գալ»:

«Հարիւրին 99ը մենք բոլորս ալ ապահով դուրս պիտի գանք եւ ոեւէ մէկին քիթը պիտի չարիւնի, եթէ մեր անփորձ զինուորները հետեւին մեզի եւ սխալներ չի գործեն: Դիրքերուն մէջ մէկ մէկ փորձառու զինուորները դրէք եւ կանչեցէք բոլոր զինուորները վանքին հրապարակը որ ես դասաւորեմ զանոնք ձեր խմբապետութեան տակ եւ ըսեմ իմ ըսելիքներս»: Քանի մը վայրկեանէն կատարուեցաւ իմ թելադրանքներս, զինուորները հրապարակ իջան եւ չարքի կեցան: Բոլոր զինուորներուն պատուիրեցի որ զգաստ եւ արթուն ըլլան եւ ըմբռնեն ըսելիքներս:

Առաջին.— Գէորգ Զաւուշ, Սէյտօ Պօղոս, Վարդան, Յովսէփ եւ ես 50—60 քայլ առաջ ձեր առջեւ ինկած պիտի քայլենք դէպի թրքական դիրքերը ճերմակ չապիկներ հագած եւ ճերմակներ մեր գլուխը փաթթած, որպէս զի ձիւնին մէջէն չի տեսնուինք, իսկ Հաճի Յակոբ եւ Բարսեղ դուք պէտք է հետեւիք մեզի գոյգ-գոյգ շարուած խումրին առջեւէն: Ամէն մարդ պէտք է իր քովի ընկերը լաւ ճանչնայ, ինչպէս նաեւ իր առջեւէն քայլող գոյգը: խումրին յետնապահները պիտի ըլլան Վաղարշակ եւ Թէլփէթօս Սարգիս: Մենք հինգ հոգիներս երբ վաթսուն քայլի վրայ յառաջանանք եւ ծունկ դարնենք, պէտք է որ մեզի հետեւող խումրն ալ ծունկ դարնէ մեր օրինակին հետեւելով:

Մեր բռնած ուղղութիւնը պիտի ըլլայ Արապաօի եւ Արծիւի Քարերը, անկէ իջնել ձորը եւ անցնիլ Մրզու գոմը, որը դիմացի լերան սարալանջին վրայ է: Մեր բոլոր հին զինուորները գիտէին այդ գոմը, ուստի նորեկներուն ալ ցոյց տուին զայն: Եթէ փորձի ատեն ոեւէ իրարանցում եւ կռիւներ պատահին եւ խումրը մասերու բաժնուի, ամէն մէկ խումր կամ մաս պէտք է գոմին առջեւ

ձիւնին վրայ ձեռնափայտ մը խրէ իրր նշան իրենց անկէ անցած ըլլալուն: Քամին սաստիկ է եւ կրնայ ըլլալ որ գոցէ ձեր հետքը, ուստի այդ ձեռնափայտերը միմիայն վստահելի նշաններն են մեզի համար:

Վաղը Նոյ. 27ի իրիկունը ժամը 3.15, ը. Թ. գիշեր ատեն այստեղէն դուրս պիտի գանք: Մենք հինգ հոգիներս որ խումբին առջնէն պիտի քալենք ճերմակներ փաթթած եւ չապիկներ հագած, պիտի զարնենք մեզի հանդիպող թշնամին, իսկ դուն Հաճի, քու խումբովդ պիտի անցնիս Արապպօի եւ Արծիւի Քարերը եւ թշնամին իր կոնակէն պիտի զարնես: Եթէ ձեր հրացաններուն ձայնը ելլէ մենք ձեզի օգնութեան կուգանք:

Այս րոյոր պատուէրները տալէ վերջ, խումբը վարժեցնելու համար բակին մէջ փորձեր կատարեցի, տեսնելու թէ ըմբռնած են ընելիքնին: Կը քալեմ, ծունկ կը զարնեմ, ետիս կը նայիմ տեսնելու թէ րոյոր թելադրութիւններս կը կատարե՞ն իրենց խմբապետներուն հսկողութեան տակ: «Տըղայք, հասկցա՞ք ձեր կատարելիք պարտականութիւնը»: «Այո՛, փաշա, հասկցած եւ պատրաստ ենք»: «Հոս կանչեցէք ուսուցիչները եւ որբերը»:

Երբ ուսուցիչներ եկան, անոնց պատմեցի մեր նպատակ եւ ըսի թէ՝ ձեւականութեան համար պիտի ծեծեմ ձեզ որքերուն առջեւ եւ պիտի բանտարկեմ, որպէս զի ձեզ ազատեմ ոեւէ պատասխանատուութենէ իմ վանքէն դուրս ելլելէս վերջ, առանց ոեւէ պատճառանքներ տալու կառավարութեան՝ ըսելու ձեզ թէ. «Դուք թէ որ բարեկամ էիք կառավարութեան, ինչո՞ւ զանգակը չի քաշեցիք եւ ձայն չտուիք մեզի ֆէտայիներու զնալը»։ Զեր վրայ դուռը պիտի կողպեմ եւ բանալիներուն տեղը միայն 80 տարեկան տնտես մայրիկին պիտի ըսեմ։

Նոյ. 27ի օրուան կէսօրն էր։ Նոյն փորձերը դարձեալ կը կրկնեմ։ Տեսայ թէ խումբը ըսածներս կատարեալ կերպով ըմբռնած է եւ զիտէ իր ընելիքները, ուստի յանձնարարեցի որ խումբը նրկու օրուան հաց դնէ իր տոպրակներուն մէջ եւ պատրաստ ըլլայ մեկնելու ճիշտ ժամանակին։

Իրիկուն էր։ Խիտ մշուշը ալ աւելի թանձրացաւ։ Մշուշին մէջէն աղօտ շատ աղօտ կերպով կը բլբլան կրակի լոյսեր։ Թուրք ղինուորներ իրենց պատնէշներուն ետեւ կրակներ վառած մեզ կը հսկէին՝ գետնա-

փոր տունին մէջ սեղմուած: Պէտք էր զգոյշ
ըլլալ, պէտք էր զգաստ եւ արթուն ըլլալ
մեր ծրագիրը յաջողութեամբ յառաջ տանե-
լու եւ թշնամին ամօթի, դարմացումի եւ
անակնկալի մատնելու համար: Պէտք էր
Հայ հանճարը, Հայ միտքը, իր ճարտար
մտայնութեամբ եւ հղօր սրտով ծիծաղէր եւ
արհամարհէր յանդգնօրէն թուրք կառա-
վարութիւնը, իր պաշտօնականները եւ ղի-
նուորը, վերջը ուժեղ հարուած մըն ալ
տալով: Պէտք էր մեր յաղթանակով ցնխէ
ցնխ թաղուէր թուրք գահը եւ թուրք ղի-
նուորականը աշխարհի առջեւ ծաղր ու ծա-
նակ ըլլար: Պէտք էր ափ մը ճան ֆէտա-
յիներու կորովը եւ յանդուգն սիրտը կտրէր
անցնէր վեց հաղար թուրք կանոնաւոր ղի-
նուորներու շղթան, յոյս, հաւատք եւ կորով
ներշնչելու հայ սրտերուն, որոնք տառա-
պած էին, անիրաւուած եւ զրկուած էին:

Ժամը կէսն էր: Թէ նախազգուշութեան
եւ թէ խումբը յանկարծակիի չի բերելու
համար, երեք հոգիներ Երեք խումբեր զըր-
կեցի եռանկիւն ձեւով մը՝ երեք կէտերու
վրայ դիրքեր բռնելու: Երեք հոգի գոմին
անկիւնը պէտք էր դիրք բռնէին, երեք հո-

գին Թաղէոս Առաքեալի Աղբիւրը, երեք հոգի ալ երեք վիթխարի ծառերուն ետեւ: Եթէ մինչեւ ժամը երեքը թուրք զինուորներ հանդիպին «զարկէք, հրացանները առէք եւ ներս եկէք»: Այն վայրկեանին որ ձեզ ձեր զիրքերուն կը դրկեմ 12 զինուորներ վանքի դրան առջեւ զինուած կը պահեմ դուռը բաց ձգած, վտանգի մը պահուն հոն դիմեցէք, անոնք թէ ձեզ կը պաշտպանեն եւ թէ ձեզ ներս կ'առնեն: Եթէ ոեւէ դէպք չի պատահի, ժամը ճիշտ 3.15 անցած խումբը ճամբայ պիտի ելլէ, դուք ալ ձեր զիրքը թողուցած՝ իսկոյն կուգաք եւ կը միանաք ձեր շարքին՝ նախապէս որոշուած ձեր տեղերուն մէջ:

Ժամացոյցները կը շտկեմ եւ ճամբայ կը հանեմ իրենց պարտականութիւնները կատարելու համար: Ահա եկաւ վերջապէս բաժանումի ժամը: Բանտարկուած էին որրերն ու ուսուցիչները: Բանալիները ձգուած են ցեխերուն եւ ձիւնին մէջ: Ութսուն տարեկան ծերուկ տնտես մայրիկը հետս էր. «Մայրիկ ահա բանալին հոս ցեխերուն մէջ կը ձգեմ: Երբ մենք դուրս ելլենք դուռը կը փակես եւ երկաթը կ'անցնես: Վանքին դուռը չես բանար մինչեւ որ Ֆէրիք փաշան,

վանահայրը եւ Առաջնորդը չի գան: Եթէ
թուրք զինուորներ սպառնան մի՛ վախնար:
Եթէ սանդուխներ դնեն ու պարիսպէն ներս
գան դարձեալ դուռը մի բանար որ թուրք
զինուորները վանքը չի կողոպտեն»:

«Մեռնիմ քեզի, ինչ որ կ'ըսես անանկ
կ'ընեմ, Աստուած եւ Քրիստոս քեզի հետ
ըլլայ»:

«Գէորգ, Սէյտօ Պօղոս, Վարդան, Յով-
սէ՛փ, Հագէ՛ք ձեր ճերմակ չապիկները եւ
փաթթեցէ՛ք ձեր գլուխները»:

Այն զինուորները որոնք նորեկ էին,
հրաման ըրի որ պարպեն իրենց հրացան-
ները, ըլլան անոնք **էվզէլի** կամ **չախմախլի**:
Այդպէս պէտք էր ընել այդ տասնեւհինգ
անվարժ զինուորներուն, որովհետեւ անոնք
անփորձ էին եւ կրնային վտանգել մեզ կրակ
բանալով:

«Գէորգ խուզարկէ անոնց հրացան-
ները»:

Գէորգ մէկիկ մէկիկ նայեցաւ հրացան-
ները:

Ամէնքն ալ կազմ եւ պատրաստ են,
տոպրակնին չալկած, հրամանի կ'սպասեն
չարժելու:

«Տղե՛րք, Հետեւեցէք ինծի որ Յարութիւնին եւ Ղազարին գերեզմանները Համբուրենք եւ մեր վերջին յարգանքը տանք անոնց»: Կարգով անոնց գերեզմաններուն քարերը եւ վանքին ապանոսեայ դուռը Համբուրեցինք կարճ, չա՛տ կարճ աղօթք մը մըթմըթալով: Հաւատքի եւ յոյսի աղօթքներ էին որ կը մատուցանէինք Հոն, երկու սիրելի կտրիճներու գերեզմաններուն վրայ եւ խունկով ու աղօթքով սրբացած վանքի Հին, չա՛տ Հին նուիրական դրան առջեւ:

Ժամը 3.15 անցած էր արդէն, երբ ծերուկ տնտես մայրիկը մեզ ճամբու կը դնէր գիշերուան մութ ու մոայլ այդ պահուն:

Այլեւս վանքին նուիրական դռնէն դուրս էինք: Քսան օր այդ Հոյակապ եւ պատկառելի Հաստատութիւնը մեզի օթեւան եւ պատնէշ նղած էր կոուելու Ազատութեան եւ Արդարութեան Համար, ու Հիմա կը մեկնէինք այլեւս այդ օրհնուած ու անեղծ մնացած սրբավայրէն դէպի վտանգներով լեցուն անորոշ կայանները...:

Հինգ ճերմակ չապիկներ Հագնող գիւնուորներս առաջ ինկանք մեզի Հետ առնելով վանքին դրան առջեւ սպասող տասներ-

կու ղինուորները: Վանքին ղուոր Հանդար-
տօրէն փակուեցաւ աղօթքի եւ մաղթանքի
թափթփուն րառերու հետ: Քայեցինք մէկ
քանի քայլ եւ ահա մեղի միացան երեք ղիր-
քերու վրայ հսկող տղայքներն ալ եւ մտան
իրենց որոշուած շարքերուն մէջ: «Ի՞նչ տե-
սաք տղերք ձեր շուրջը, ուիէ մարդ կամ
չարժո՞ւմ»: Նորեկ ղինուորներէն մէկը
ըսաւ. «Փաշա կարծեմ հոն մարդ կար»:

«Սէյտօ Պօղոս, ուիէ մարդ տեսա՞ր»:

«Ձէ՛ փաշա, քամիին վզվզոցն էր»:

Հինգ ճերմակ շապիկներ հագնողներս
50—60 քայլ առաջ ինկած կը քայէինք լա-
րուած ուշադրութեամբ եւ խուղարկու նա-
յուածքներով: Երբ 50 քայլ յառաջ գացած
էինք, իսկոյն ծունկ ղարկինք քննելու եւ
տեսնելու մեր շուրջ գտնուածները: Ետեւս
նայեցայ եւ տեսնելու թէ խումբը ծունկ
ղարկա՞ծ է: Տեսայ թէ կարգապահութիւնը
կատարեալ էր: Երեսուն քայլ ղարձեալ յա-
ռաջացանք, նորէն ծունկ ղարկինք, աջ ու
ձախ եւ կեդրոնը խուղարկելու համար: Ուիէ
չարժում կամ չչուկ չկար, քամին միայն կը
սուլէր ծառերուն մէջջէն եւ ձիւնը կը պը-
տոյտքէր անընդհատ: Թուրք ղինուորներուն

վառած կրակները տակաւին կը պլպլային: Երեսուն քայլ դարձնալ յառաջացանք: Քամին կատաղի զազաններու նման կը որոտա՛ր, կը զոռա՛ր ու կ'անցնէր մեր քովէն, մեր երեսին, մեր հագուստներուն դարնելով եւ ձիւնով շնխելով մեր դէմքերը: Երեսուն քայլ դարձնալ յառաջացած էինք եւ փոքր դարի մը վրայ ելած արդէն թուրք յառաջապահ զինուորին հետ դէմ դիմաց էինք: Դարը քարքարուտ էր եւ դէպի այն ձորը կը տանէր որ մենք նախապէս որոշած էինք անցնիլ անկէ **գոմը** հասնելու եւ ձեռնափայտեր խրելու իբր նշան խումբին ապահով անցնելուն համար:

Ձայն մը, դողդոջուն ու կցկտուր ձայն մը յանկարծ կոչեց.

«Դուք ո՞վ էք»:

Մեր եւ թուրք զինուորին մէջտեղ հազիւ հինգ կամ վեց քայլ կար: Չորս ընկերներուս հետ մեր հրացանները ուղղելով անոր կուրծքին.

«Ձի ճանչցա՞ր զիս, ես հարիւրապետ Մահմէտ էֆէնտին եմ, կէս ժամ է որ հոս կը խուղարկեմ եւ դուք կը քնանաք, այսպէ՞ս պիտի պահէք եւ հսկէք ճան ֆէտայի-

ներր, արգիլելու անոնց փախուստը»: Ոս-
քերս դէպի Գէորգ Չաւուշին ուղղելով ըսի.
«Մահմէտ Չաւուշ այս մարդը կը քնանար,
այնպէս չէ»:

«Այո, էֆէնտի կը քնանար», ըսաւ Գէոր-
գը:

Մեր ետեւէն եկող խումբին յառաջա-
պահները կը լսէին մեր խօսակցութիւննե-
րը: Զեռքով նշան ըրի տղայոց որ գան եւ
ետեւի դիրքերը բռնեն: Քիչ մը վարանեցան
անոնք եւ ուշացան դիրքերուն ետեւ անց-
նիլ, ուստի օգտուելով առիթէն հարցուցի
թուրք զինուորին թէ «անունդ ի՞նչ է»:

«Հասան», պատասխանեց դողդոջ ու
վարանոտ ձայնով: «Ո՞ր տեղացի ես եւ
որո՞ւ որդին ես, ըսէ ինծի, ես քեզի ցոյց
կուտամ առտուն այս անտարբերութեանդ
պատիժը»:

Դողդոջ ձայնով մը ըսաւ. «Աստուած,
Աստուած, չեմ գիտեր դուք ի՞նչ տեսակ
մարդիկներ էք»:

«Կտրէ ձայնդ թէ ոչ շան պէս պիտի
սատկիս», ըսի եւ հրացանս ուղղեցի կուրծ-
քին:

Նումրը այս ատեն իմ երկրորդ նշանիս վրայ եկաւ ու անցաւ մեր քովէն: Անոնք փոխանակ Արապպօի եւ Արծիւի Քարերէն անցնելու, ձիւնին վրայ նստած թեքուեցան դէպի ձորը ու ա՛լ չերեւցան: Ինծի Հետ մնացած տղայքները իսկոյն քարերուն ետեւ անցան եւ Հասան Արապպօի եւ Արծիւի Քարերը: Այս ատեն տեսայ թէ միմիայն ութը տղայ Հետեւած էին ինծի եւ միւսները դէպի ձորն ի վար իջած եւ անհետացած էին շուտ Հասնելու գոմը եւ զերծ ըլլալու թրքական կրակէն ու Հետապնդումներէն: Երբ արդէն Քարերը Հասած էինք թուրք զինուորը սկսաւ պոռալ.

«Ճան ֆէտայիները փախան, ֆէտայիները փախան»: Թրքական բոլոր զիրքերէն սոսկալի Հրացանաձգութիւն մը սկսաւ, անվերջ եւ անհատնում Հրացանաձգութիւն մը: 6000 Հրացաններ կը սուլէին օդին մէջէն եւ ձիւնին ու փութին Հետ խառնուած կ'իջնէին, կուգային, կ'անցնէին մեր քովէն, մեր զլուխներուն վրայէն, բայց մենք լուռ ու անձայն մէգին ու մշուշին մէջէն, փութին ու ձիւնին դէմ կռուելով դէպի գոմ, դէպի լեռան սարալանջը կը դիմէինք մեզմէ առաջ

ձորը իջնող տղայոց Հասնելու և դիրար ող-
ջագուրելու գոմին առջև:

Երբ քիչ մը յառաջացած էինք, թրքական
ծանր կրակներէն աղղուած ինծի ընկերա-
ցող տղայքները ըսին. «Փաշա Հոս քարե-
րուն ետև կենանք և դիրք բռնենք»:

«Չէ՛ տղերք, մի՛ դարնէք, անոնք մեր
Հետքեր կորսնցուցին և մեր Հրացաններուն
կրակները պատճառ պիտի ըլլան մեզ մատ-
նելու և մեր ուղղութիւնը մատնանշելու»:

Երբ քիչ մըն ալ յառաջ գացած էինք ըսի.
«Տղա՛յք, Հանեցէք ձեր թաշկինակները և
մաքրեցէք ձեր Հրացանները»: Քամին և
ձիւնը այնքան ահաւոր ու ծանր էին որ
ծածկեր էին կողն ու գոմը: Երկար, չատ եր-
կար փնտրեցինք, ըստ չի գտանք: Երբ գոմը
փնտռելու ջանքին մէջ էինք, մէկը նշմարելի
եղաւ մութին մէջ, բռնեցինք զայն և տե-
սանք թէ **Ցրոնք** գիւղի մեր անվարժ տղայք-
ներէն է: Չէր կրնար խօսիլ: Յուրտն ու
վախը բռնած էին իր լեզուն: Հագիւ կրցաւ
մէկ երկու բառ խօսիլ:

«Մկրժն... Մկրժն դարնուեցաւ... Գէորգ
Ջաւուշ անոր ոտքէն քաշեց դէպի ձորը, ես
բաժնուեցայ և Հոս եկայ»:

Կասկածներու տակ ընկճուած քայեցիներ:
Մկրօն սպաննուած էր, տղայքները չէին ե-
րեւէր, այս տղան միմիայն եկած Հոս Հասած
էր: Ի՞նչ եղած էին միւսները, ո՞ւր մնացին
անոնք, ինչո՞ւ Համար գոմը չէին, երբ ա-
նոնք մեղմէ չա՛տ առաջ ձորը իջած էին զերծ
մնալով թրքական կրակէն: Այս մտածում-
ները միտքս կը չարչրկէին, ուստի պէտք էր
տեղ մը Հասնիլ եւ յուր մը ստանալ եւ օգ-
նութեան փութալ անոնց:

Ծիրինկատար, Ճիտօ Քարոց, Կորէկի
Աղբիւր Կուղթիկով Սասուն երթալը անկա-
րելի էր. քանդի սաստիկ քամի էր եւ ձիւնը
ահաւոր: Հովը այնքան ուժեղ էր, որ Հակա-
ռակ մեր կամքին կը քչէր, կը տանէր մեզ
յարդի մը պէս: Եթէ փորձէինք այդ ճամ-
րայէն անցնիլ, անպայման եւ անկասկած
ամէնքս ալ կամ խեղդամահ պիտի ըլլայինք
եւ կամ ձեան Հիւսերու տակ պիտի թաղու-
էինք, ուստի երկու ժամուան ճամբան վեց
ժամէն կտրելով յուսարացին նշմարեցինք
Հաւատորիկ գիւղին գոմերը: Երբ գոմը Հա-
սանք, գոմին տէրը դուռը բացաւ եւ մեզ
ներս առաւ, օճախը վառեց եւ մենք կրակին

առջև մեր Թաց Հագուստները չորցուցինք: Զինուորներէն մէկին Հրացանին կոթը կոտորած էր, իսկոյն դայն շինեցի եւ քիչ մը գարի Հաց ուտելէ վերջ երկու տղայքներ գոմերէն մեզի Հետ առնելով ճամբայ ինկանք դէպի **Շէյխնիստ**: Այս գոմին տէրը կարելի եղած չափով Հիւրասիրեց մեզ: Այս մարդը քառասուն տարի էր որ Հովիւ էր եղած եւ մեզ տեսած չէր: Հարցուցի անոր թէ՝ «Ի՞նչ գաղափար ունէր վանքին մէջ փակուած ճիժերուն մասին»: Ան ըսաւ թէ. «Աստուած Հասնի վանքի ճիժերուն, չեմ գիտեր ի՞նչ խելքի կը ծառայեն: Կ'ըսեն թէ Ռուսաստանէն օգնութեան պիտի գան անոնց: Մեր գիւղէն 200 գերաններ տարին եւ ամէն օր 50—60 Հայեր բռնի կը տանէին եւ աշխատեցնել կուտային գետնափոր տուններ շինելու վանքը պաշարող զինուորներուն Համար»:

Երբ «մնաս բարով» ըսինք ու միացանք Հարեւան գիւղէն եկող երկու տղայքներուն՝ ըսաւ. «Կ'երեւի դուք էիք վանքէն ազատուող ճիժերը, Աստուած եւ Քրիստոս ձեր Հետ ըլլայ, բարի երթաք»:

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

Հաւատորիկի գոմերէն ճամբայ ինկանք դէպի Շէյխնիստ: Շէյխնիստի բնակիչները ամէնքն ալ մեզ կը ճանչնային, ըլլար ծեր կամ փոքր, այր թէ կին: Գիւղացիք երբ տեսան մեզ, սրտաբաց եւ ուրախ մեզ ողջագուրեցին: Անոնք ուրախ էին մեր ազատութեան եւ յաղթանակին համար, անոնք հիւրասիրեցին մեզ կաթով, կարագով, մածունով ու թանով: Այս գիւղէն վեց երիտասարդներ կանչեցի եւ պատուիրեցի որ երեք խումբերու բաժնուին եւ երթան ու լուր մը բերեն մեր տղոցմէն: Տղայքները հազիւ մեկնած էին, երբ գիւղացիք լուր բերին թէ ճիշտերը իրենց հետ չալակաւորներ ունենալով ձորէն անցան: Այս որ լսեցի, ըսի անոնց. «Հաստատ դուք տեսա՞ք ճիշտերը»:

«Այո՛ փաշա, տեսանք»:

«Տղերք, ուրեմն եկէք որ երթանք, չուտ աճապարեցէք որ անոնց հասնինք»:

Տղայքները յոգնած էին: Անոնք ամէնքը մէկ մէկ կողմ ինկած կը քնանային: Երկա՛ր

աշխատանքէ ու ջանքէ վերջ, վերջապէս կրցայ ոտքի հանել դանոնք, յառաջ երթալու եւ մեր ընկերներուն միանալու համար: Երբ ճամբայ կ'նլլէինք, գիւղացիներուն պատուիրեցի որ մեր ոտքերուն հետքը ձիւնին վրայէն անհետացնելու համար գիւղին ոչխարները դուրս հանեն: Երբ մենք դուրս կ'նլլէինք, անոնք իրենց 6000 ոչխարները դուրս հանեցին մեր ոտքերուն հետքերը անհետացնելու համար:

Երբ **Քոբ** երթալու համար ձորին բերանը հասանք՝ դէպի լեռը բարձրանալու, մեր առջեւ խումբ մը նշմարեցինք: Տասնեութը հոգինոց խումբ մըն էր ան: Այդ խումբէն երկու հոգի բաժնուեցան եւ դէպի մեզի ուղղուեցան: Երբ մեզի մօտեցան, տեսանք թէ մէկը հայ էր, միւսը քիւրտ: Հայուն հարցուցի թէ. «Տղա՛յ, մեր առջեւէն քալողները որո՞նք են», ըսաւ. «Փաշա՛, ութը քիւրտ, մնացածը հայեր են»:

«Շատ լաւ»:
Քալեցինք եւ հասանք խումբին: Երբ **Զէթօ** եւ **Սէյտօ Պօղոսը** քիւրտերը տեսան՝ հրացաննին վերցուցին որ սպաննեն: Ապտակ մը մէկին, ուրիշ մը միւսին զարկի եւ սկսայ ըրարկանալ, եւ դառ-

նալով քիւրտերուն ըսի. «Մի՛ վախնաք, ոեւէ
րան պիտի չպատահի ձեզի»:

«Տղերք, 21 օր 6000 թուրք զինուորներու
դէմ կռուեցաք եւ աղատեցաք, ամօթ չէ՞
մեզի, աշխարհ ի՞նչ պիտի ըսէ. երբ լսէ որ
մենք սպաննեցինք այս անգէն քիւրտերը,
այդքան պատուաւոր դիմադրութենէ վերջ»:

Տղայքները ազդուած իմ խօսքերէն, գր-
լուխնին կախեցին եւ մտիկ ըրին: Այս քիւր-
տերը կը պատկանէին **Պօլըզցի** էջիրէթին:
Զինին վրայ նստեցանք քիչ մը հանգչելու
համար: Քիւրտերը իրենց հացին ծրարները
րացին եւ ծխախոտի փայտէ տուփերը
տուին մեզի ծխելու համար: Օրերով ծխած
չէինք: Հակառակ ձմրան ցուրտին եւ ձիւնին
առթած դժուարութիւններուն, մենք մոռ-
ցած մեր յոգնութիւնը՝ կը քալէինք ժամ ա-
ռաջ տղայոց հասնելու: Հետուն ձիւնին մէ-
ջէն ուրիշ խումբ մը երեւաց: Հայերուն հար-
ցուցի թէ. «Զեր առջեւէն քալողները որո՞նք
են, գիտէ՞ք»:

«Այո՛ փաշա, ճիշերն են»:

Հաղար քայլի չափ հազիւ քալած էինք,
երբ ձիւնին մէջէն մէկը երեւցաւ: Մոկաց
եսթերին եղբայրն էր: Այն տղան էր որ Ես-

Թերին պատիւը փրկելու համար մուշեցի
թուրք շէրիֆը սպաննած եւ մեր մօտ եկած
էր: Տղան պառկած էր կոնակին վրայ, աչ-
քերը ծռած էին, լեզուն իր բերնէն դուրս
ինկած էր, եւ արին կը կաթէր: **ՈՒՆՆՆԵՐՈՎԱ**
իսկոյն ակռաները բացի եւ գդալի կոթ մը
անցուցի ակռաներուն տակ լեզուն ազա-
տելու համար: Քառորդ ժամ շփել տալէս
վերջ, ձեռքը ձեռնոցներ անցուցի, գլուխը
փաթթեցի ու քրդերուն շալկեցնելով ճամ-
բան շարունակեցինք:

Մտահոգ էի, ի՞նչ էր պատահած որ այս
տղան հոս միս մինակ ձիւնին մէջ ձգուած
էր: Ինչո՞ւ համար տղայքը իրենց հետ վեր-
ցուցած չէին դայն, այս մտածումին տակ
ճնշուած՝ արդէն հասած էինք սարին գա-
գաթը: Երբ դէպի Քոր երթալու համար ձորը
մտանք, ձիւնին մէջ մեր տղայոց հրացան-
ներուն կոթերուն կաղապարները տեսայ:
Մեր եւ թուրք զինուորին հրացաններու
կոթերուն ձեւերը տարբեր էին: Հակառակ
իմ պատուէրիս, տղայքը անզգոյ՝ գրտ-
նուած էին իրենց հրացաններուն կաղա-
պարներուն հետքերը ձիւնին մէջ թողելով:

Ես պատուիրած էի անոնց որ միշտ զգոյշ
ըլլան ոեւէ հետք չի թողելու իրենց ետեւ
թշնամիին ցոյց չի տալու իրենց ուղղութիւ-
նը կամ անցքը:

Ուրախ էի: Մեր գինուորները մինչեւ հոս
ապահով եկած էին եւ այլեւս ասկէ անդին
ոեւէ վախ ու վտանգ չկար անոնց: Արագ
արագ կը հետեւինք անոնց հետքերուն: Այս
միջոցին Եսթերին եղբայրը սկսաւ լալ ու
խօսիլ:

«Տղա՛յ, ո՞վ էր քովդ»:

«Ասատուրը եւ Վարդանը»:

«Գէորգը, Վաղարշակը, Հաճի Յակոբը եւ
բոլորն ալ գացի՞ն»:

«Այո՛ փաշա, գացին»:

Քոր գիւղի Զէյնեկցիկ ըսուած գոմերը չի
հասած՝ բռնեցինք տղայքները: Անկարելի
էր բառերով նկարել այն խանդավառ գրկե-
լնդխառնումները, համբոյրները եւ արտա-
յայտութիւնները որ պատահեցան այդ գո-
մերուն մօտիկ ճերմակ ձիւնին վրայ եւ կա-
պոյտ երկինքին տակ:

Քիչ վերջ երբ գիւղացիք լսեցին մեր գալը
եւ տեսան մեզ, իսկոյն գացին եւ իրենց խոս-
տումները կատարեցին մատաղներ ընելով:

Եօթը ոչխարներ մորթուեցան այդ օր այդ գիւղին մէջ:

Գէորգ Զաւուշը քովս կանչեցի Հասկնալու Համար թէ ի՞նչ պատահած էր իրենց որ չընկերացան ինծի, այլ թեքուեցան դէպի ձորը:

Գէորգ պատասխանեց թէ երբ թուրք զինուորին Հետ կը խօսէիք, տղայքները առանց Հնազանդելու ձեր պատուէրին, թուրքերուն ետեւի դիրքերը բռնելու, ձորն ի վար սահեցան շուտ ազատելու Համար: **Յրոնքէն** նոր եկող անվարժ զինուորներէն մէկը Հակառակ պատուէրիդ եւ իմ խուզարկութեանս, իր Հրացանը գաղտնի լեցուցած է եղեր, ձորն ի վար սահելու ատեն Հրացանը յանկարծ պայթեցաւ եւ գնդակը գնաց Մկրօին ապան ծակեց եւ ջարդ ու փշուր ըրաւ Մկրօին փամփուշտակալը: Մկրօն խորհեցաւ թէ զարնուած է, ուստի սկսաւ պոռալ եւ անունս տալ: Վազեցի եւ քննեցի, ու տեսայ թէ զարնուած չէ: Այդ ատեն՝ տրդան վախնալով թէ Մկրօն մեռած է, ձգեց մեզ ու փախաւ: Հազիւ քանի մը վայրկեան անցած էր, Հաճի Յակոբին ձայնը լսեցի որ այն ալ իմ անունս կուտար ըսելով՝ որ վի-

բաւորուած է եւ չի կրնար քալել: Մօտեցայ եւ տեսայ թէ վիրաւորուած չէր հակառակ իր աղմուկին եւ վախին: Զորն ի վար սահելու ատեն բարձրութենէ մը վար ինկած էր եւ սուր քար մը անոր զիստը մխուած էր քչիկ մը արիւնեւով: Այս դէպքը Հաճի Յակոբին խորհիլ տուած էր թէ վիրաւորուած է:

«Խնչպէս եղաւ որ դուք գոմը չի կրցիք գալ»:

«Գոմը չի կրցինք գալ, քանզի քամին չատ սաստիկ էր, եւ մենք մեծ դժուարութեամբ Սինէ Մերիկ չի գացած՝ սարը ուղղուեցանք եւ անկէ եկանք Քոր»:

ՏԵՈՒՐ ՄԻՋԱԴԷՊ ՄԸ

Գիւղացիք եւ գինուորները ուրախութեան մէջ էին: Մեծ կաթսաներ դրուած էին կրակին վրայ կերակուր պատրաստելու համար: Քսան օր 6000 գինուորներու հետ կռուող խումբ մը քաջեր կը հիւրասիրուէին իրենց հայրենակիցներէն, սիրալիր եւ խընդումներես: Բերկրանք մըն էր տեսնել Հայ

գիւղացին այդ խանդավառութեան մէջ, հրճուանք էր տեսնել նաեւ Հայ Հարազատ զինուորը իր յաղթանակին մէջ: Ամէնքը ուրախ եւ զուարթ էին: Մէկը նստած իր հրացանը կը իւղէր, կը մաքրէր, ուրիշ մը իր հագուստները կը չորցնէր, ուրիշներ խորովածներու շիշերը կը դարձնէին կրակին վրայ, յաղթանակի տօնը տօնելու եւ ուրախութեան հացը ճաշակելու համար: Գինովքի եւ հրճուանքի այս իրարանցումին մէջ միտքս ականայ կ'երթար, կը հասնէր դէպի վանք: Արդեօք ի՞նչ եղան որբերը, ի՞նչ համարձակութեամբ եւ վայրի ատելութեամբ թուրքեր իրենց պիղծ ոտքերը ներս դրին այդ օրհնուած սրբավայրէն: Ի՞նչպէս անոնք կրնային համարձակ ու անվախ ներս մտնել, երբ դեռ երէկ չէին կրնար իրենց գլուխները ըստօրացնել իրենց պատնէշներուն ետեւէն նայելու այդ հոյակապ զմրէթին, որուն վրայ քառաթեւ խաչը կը փայլէր լերան կատարին առընթեր, կապելով Հայ ժողովուրդին սէրն ու հակատքը դէպի իրեն եւ դէպի իր Հարազատ կռուող զաւակները:

Այս ցաւը, այս վիշտը երկաթի պէս ծանր կ'իջնէր երբ այդ պզտիկներուն հետ սիրե-

լի Յարութիւնը եւ Ղազարը իրենց դալուկ դէմքերով աչքերուս առջեւ կուգային: Կարծես դեռ ականջիս մէջ կը հնչէին անոնց վերջին հառաչանքները, վրէժի ուխտը: Անոնք ինկած էին Ազգին Ազատութեան համար, մխիթարութիւնն ունենալով որ իրենց գերեզմանը պիտի ըլլար վանքին օրհնուած հողը միայն: Վշտի ու ցաւի պարբերական զգացումներուն տակ փսփսուք մը, իրարանցում մը նշմարեցի զինուորներուն եւ ժողովուրդին մէջ: Փոխուեցան տրամադրութիւնները, այլապուեցան անոնց դէմքերը, քիչ առաջուան խանդավառ ցոյցերը եւ ծիծաղները չկային, ամէնքն իրենց ձեռքերը կուրծքերուն տարած գլխիկոր նստած էին: Ի՞նչ կար, ինչո՞ւ համար վհատեցան անոնք, անո՞նք որոնք քսան օր անհաւասար գոյամարտ մը մղած էին եւ ընկճուած չէին: Ի՞նչ պատահած էր որ հարուածը անոնց սրտին, անոնց կուրծքին իջած էր: Պոռացի իսկոյն:

«Գէո՛րգ, Գէո՛րգ, ի՞նչ պատահած է, ըսէ ինծի»:

Ոչ ոք չի պատասխանեց: Ստիպեցի որ խօսի: Սուգը դէմքին վրայ եւ ցաւը աչքե-

րուն մէջ, պատմեց թէ զինուորներէն մէկը ծանր կերպով վիրաւորուած էր տղայոց մէկին գնդակէն եւ կը փափաքի վերջին անգամ քեզ տեսնել:

Բռայիկ եւ զլխարաց ձիւնին մէջէն՝ վազեցի զինուորին քով: Նասգիւղցի Մկրօն իր հրացանը մաքրելու ատեն, յանկարծ պայթած եւ վիրաւորած էր ծանր կերպով **Տէր-քէվանքցի Բարսեղը**: Երբ Բարսեղը տեսայ, սկսաւ լալ: Գրկիս մէջ առի եւ համրուեցի: Տեսայ վէրքը, սրտի աջ մասէն զարնուած էր եւ գնդակը կուրծքին մէջ մնացած էր: Յոյս չկար ազատելու: Փորձ մը ըրի, յուսահատ փորձ մը: Բերանս վէրքին բացուածքին վրայ դրի եւ սկսայ ծծել գնդակը դուրս բերելու յոյսով, բայց ի զուր: Արտասուալի աչքերով իր վերջին խօսքերը ղրուեցեց. «Լաւ կ'ըլլար որ զիս ալ Յարութիւնին քով պատուաւոր մահով մը թաղէիր, քան թէ ընկերոջ մը ձեռքով իյնայի: Մկրօն չի յանդիմանես, որովհետեւ անփորձ էր եւ եղածը ակամայ եղած էր»:

«Ուրիշ ի՞նչ կ'ուզես Բարսեղ»:

«Հաւանական է որ կինս ամուսնանայ, տղաս ձեզի կը թողում, անոր կրթութեան հոգ տարէք»:

Շարունակ ջուր կը խնդրէր, Աստուծոյ եւ Քրիստոսի անունով: Գլուխը թեւերուս մէջ առնելով խոշոր աման մը ջուր խմցուցի: Երկու վայրկեան վերջ գոյնը փոխուեցաւ ու լեզուն բռնուեցաւ: Հասկցայ որ այլեւս կը մեռնի: Երկու տղայքներ քովը թողուցի եւ պատուիրեցի որ երբ մեռնի դիակը Քոթ գիւղը թող բերեն:

Բարսեղի քովէն հազիւ վերադարձած էի, երբ գիւղացիք եկան ու ըսին. «Փաշա, եթէ թուրք զինուորները գան եւ ըսեն թէ ո՞ւր գացին ճիժերը, ի՞նչ ըսենք անոնց»:

«Ես ձեզի իրաւունք կուտամ որ չուրանաք մեր հոս գալը: Ըսէք թէ չենք գիտեր քանի՛ հարիւր հոգի էին երբ գիւղը մտան: Ամէնքն ալ զինուած էին, տասը, տասնեւհինգ հոգի ծեծեցին, բռնի հաց առին, մեզ քանի մը տուններու մէջ լեցուցին, դռները փակեցին, պահապաններ դրին: Կէս ժամ հազիւ անցած էր, դուրս ելանք եւ տեսանք թէ ոչ ոք չկար: Չենք գիտեր ո՞ւր կամ ո՞ր կողմը գացին: Ճամբայ մը Ծովասար, ճամբայ մը Աղբի, ճամբայ մը Շուշնամերկ, Կէլիկուզան կ'երթայ»:

Երբ այս իրաւունքները տուի իրենց ուրախացան, եթէ այս թելադրանքները չընէի, Հաւանական էր որ ծեծի տակ մատնութիւններ ըլլային:

Այս խօսակցութենէն Հաղի քանի մը վայրկեան անցած էր, երբ լուր եկաւ թէ Բարսեղը մեռաւ: Լուր դրկեցի Տէր Գարեգին քահանային որ գայ եւ թաղումը կատարէ: Գիւղացիք ինծի խոստացան թէ իրենք ամէն բան պիտի կատարեն եւ թաղեն Բարսեղը գիւղի գերեզմանատան մէջ:

* * *

Մեր երկու Հիւանդ զինուորները եւ ութը գիւղացիներ մեզի Հետ առնելով գիշեր ատեն ճամրայ ինկանք: Լուսարացին Հասանք Գիւղաչէն գիւղը: Տեղացիք մեզ տեսնելով սարսափաւոր լեռը փախան մեզ թուրք զինուորներ կարծելով: Երբ լուր Հասաւ անոնց թէ մենք ենք, իսկոյն լեռնէն վար եկան: Այս գիւղացիք ալ ուրիշ գիւղացիներու նման մատաղ խոստացած էին: Այս գիւղին մէջ յայտնի դէմք մը կար որ Գրէ անունով կը կոչուէր: «Լաւօ, Տօնէ, տղաս

զնա՝ և ըսածս ըրէ»։ Երկու եզ ունեցած է, որուն մէկը խոստացած էր մատաղ ընել մեր ազատութեան համար։

Այդ գիշեր լուր տարածուեցաւ շրջանի գիւղերը, Շէնիկցիք, Սէմալցիք, Կէլիկուզանցիք, Աղբէցիք, Թուով մօտ երեք հարիւր զինուած մարդիկ լեցան գիւղը։ Մեր հիւանդները փոխադրեցին սահնակներով ապահով տեղեր խնամելու զանոնք։ Յաջորդ օր ալ հոս մնալէ վերջ անցանք Սէմալ։ Սէմալի նորընծայ Տէր Կարապետը ծանուցում ըրաւ ժողովուրդին և հարիւր կոտ ցորեն հաւաքելով ալիւր ըրաւ և մեզի բերաւ մեզի հետ Կէլիկուզան տանելու համար։

Սասունցի բոլոր իշխանները (մեծերը) մեզի եկան և հարց տուին. «Ի՞նչ կը մտածես փաշա, Թուրք զինուորը կուզա՞յ ետնէդ»։

«Ապահով եղէք, մէկ Թուրք զինուոր իսկ չի կրնար քաջութիւնն ունենալ հոս գալու այս ձիւնին ու փութին, եթէ անոնք փորձեն այդ լեռներէն անցնիլ, բոլորն ալ կը կոտորուին»։

Միւս օր փոխադրուեցանք Կէլիկուզան և մտածեցինք մեր ռազմանիւթին և հրա-

ցաններուն մասին: Կոտրտած հրացանները չինեցինք, մաքրեցինք միշտ պատրաստ ըլլալով ոեւէ մէկ պատահարի դէմ: Մենք ամէն օր լուր կ'ստանայինք այն բոլոր դէպքերուն եւ զրոյցներուն մասին որոնք տեղի կ'ունենային Մուշի եւ շրջանի գիւղերուն մէջ:

* * *

Վանքին մէջ մեզ պաշարող 6000 թուրք զինուորներուն մէջ հիւանդութիւն մը ճարակած էր: Հիւանդութիւն մը՝ որ նոր էր իր տեսակին մէջ ու անհասկնալի: Կ. Պոլսէն, Երիզայէն բժիշկներ բերուեցան այդ հիւանդութեան առաջին առնելու եւ դարմանելու համար: Ամէն անոնք որոնք կը վարակուէին այդ հիւանդութեամբ, իրենց թոքերը կը մաշէր ու կը հատնէր մինչեւ որ մեռնէին: Գտնուեցան բազմաթիւ զինուորներ ալ որ խելագարեցան եւ փողոցներ ինկան: Այս տեսարաններէն թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդները սարսափած զրոյցներու ծայր տուին: «Հարկաւ կը մեռնին ու կը խենդա-

նան, այսքան տարուան հինաւորց վանքին վրայ գնդակ նետողները»:

Ժողովուրդին զրոյցներուն համաձայն 1800 թուրք զինուորներ մեռած եւ սպաննուած էին քսան եւ մէկ օրուան մէջ, ըստ կառավարական պաշտօնական տեղեկագրին 33 թուրք զինուորներ մեռած էին: Այն հայերը որոնք զինուորին միսը, հացը, կօշիկը եւ հագուստը պայմանարկած (խոնտուրաթ) էին, անոնց տուած տեղեկութեան համաձայն թէ սպաննուած եւ թէ մեռած էին քսան եւ մէկ օրուան մէջ 553 թուրք զինուորներ:

1903ին ինծի մօտ եկան իրենց ղէնքերով միասին վանքը պաշարող թուրք զինուորներէն մէկ քանին: Այս զինուորները կարգ մը դէպքեր պատմեցին որոնք մեզի համար բոլորովին նորութիւններ էին: Զինուորներէն մէկը Զիա պաշաուշ, իսկ միսը Ապտուլլահ օնպաշի անուններով կը կոչուէին: Ասոնք մինչեւ 1904 Սասունի կոիւներուն իմ քովս մնացին եւ ինծի օգտակար եղան թարգմանելով թրքական բոլոր հրամանները որոնք փողի ձայնով (պօռօզան) թուրք զինուորին կը տրուէին: Երբ 1909ին գաղտնի

անցագրով Կ. Պոլիս գացած էի, յանկարծ «Ազատամարտ»ի խմբագրատան մէջ ինծի հանդիպեցաւ այս գինուորներէն մէկը:

Այս թուրք գինուորները դժգոհ իրենց վիճակէն, ինծի մօտ եկած էին հանգիստ հաց մը ուտելու: Անոնք պատմեցին թէ ձեր յաջողութիւնը հարկադրեց կառավարութիւնը, որ թնդանօթ քաշէ ձեր վրայ: Ալի եւ Ֆէրիք փաշաները որոնք 6000 գինուորներուն հրամանատարներն էին, անհամաձայնութիւն մը ունեցած էին իրենց մէջ վանքին վրայ թնդանօթ քաշելու խնդրոյն շուրջ: Ալի փաշան կը պնդէր թէ թնդանօթ պէտք էր բերել եւ զարնել, թէ ոչ այդ մարդիկը վանքէն դուրս կուգան եւ մենք անպատիւ կ'ըլլանք թէ կառավարութեան եւ թէ ժողովուրդին առջեւ, բայց Ֆէրիք փաշան կը հակառակի առարկելով թէ իրեն ոեւէ հրաման չկայ Կ. Պոլսէն:

Ալի փաշան դժգոհ երիզա կը մեկնի 4րդ րանակէն թնդանօթներ եւ նոր հրաման ու գինուորներ բերելու համար: Իր կէս ճամբուն վրայ լսելով ձեր վանքէն դուրս գալը ետ կը վերադառնայ:

Ժողովրդական զրոյցներու համաձայն Ֆէրիք փաշան իսկոյն Կ. Պոլիս կանչուած է մեր վանքէն դուրս գալէն վերջ՝ սա ամբաստանութեամբ թէ «Ֆէրիք փաշան վանքը պաշարող շղթային մէկ մասը պարապ ձգած է Անդրանիկ Փաշայի եւ իր զօրքերուն առջեւ, Անդրանիկ Փաշայէն հսկայ զումարներ կաշառք ստանալով»: Արդէն Տիգրանակերտէն մինչեւ Պիթլիս, Վան, Խարբերդ եւ Կարին նահանգները շրջան ըրած էր մեր պաշարուիլը վանքին մէջ: Այնպէս հաւտացուցած էին ժողովուրդը թէ այլեւս հնարաւորութիւն չկայ հայ յեղափոխականներու ազատութեան, բայց հիմա մենք անվնաս եւ ազատ դուրս եկած էինք վանքէն: Մեր ազատութիւնը անըմբռնելի էր հասարակ ժողովուրդին եւ պաշտօնեաներուն: Մեր յաղթանակը խաղի եւ կաշառքի քօղովը ծածկել ջանացին, իրենց անկումը եւ տկարութիւնները ծածկելու համար:

Վանքին մէջ երբ պաշարուած էինք մենք, Մուշի ընտանիքն մէջ Սեւ Քարեցի Սազօն եւ Ճիպրանցի քիւրտ Համիտիէ Ալայի Հրամանատարներէն մէկը գրաւի կուգան մեր ազատութեան համար: Ճիպրանցի տղան որ ընտանիքուած էր Սազօի պէս, օր մը բարեկամանալով Սազօի հետ կ'ըսէ. «Սազօ՛, Անդրանիկ Փաշան պիտի ազատի վանքէն»: Քիւրտ աղային այս խօսքերէն ազդուած՝ Սազօն կ'ըսէ. «Ի՞նչ բանի վստահելով կ'ըսես այդ, աղա, քանի որ ես գիտեմ թէ այլեւս անկարելի է անոր եւ իր զինուորներուն ազատութիւնը, երբ 6000 զինուորներ չըլթաներ ձգած արգիլած են անոնց ազատութիւնը»:

«Սազօ՛, եթէ այդ մարդը չազատի, ես իմ ձիերէս մէկը քեզի նուէր պիտի տամ, եթէ ազատի դուն ինծի ի՞նչ պիտի խոստանաս»:

«Ես հոս բան մը չունիմ բացի իմ սազէս, բայց երբ ազատուիմ ու երթամ Ռուսաստան, ես ալ քեզի աղուոր նուէր մը կը դրկեմ»:

Օր մը Մուշի բանտարկեալներն ալ կը լսեն մեր վանքէն ազատիլը: Քիւրտ աղան իսկոյն կը պոռա. «Սազօ՛, Սազօ՛, տեսա՞ր, ես չըսի՞ թէ այդ մարդը պիտի ազատի»: Սազօն կը մօտենայ եւ կ'ըսէ. «Աղա, ի՞նչ բան թելադրեց քեզ որ խորհիս թէ Անդրանիկ Փաշան պիտի ազատի»: «Սազօ՛, այս մարդը այսքան տարի է հոս է, լսա՞ծ էք որ անմեղի մը քիթը արիւնէ կամ անիրաւ տեղը մէկը սպաննէ: Աստուած այդ մարդը չազատէր հապա ո՞վ ազատէր: Այս էր իմ հաւատքս, որ ինծի խորհիլ կուտար թէ պիտի ազատուին»:

* * *

Յունվ. ամիսն էր. Մուշի երբեմնի Առաջնորդի փոխանորդ Տէր Յարութիւն քահանայի հետ Ռուս Հիւպատոս Պ. Բումանովսքի լուր դրկած էր ինծի Սասուն՝ թէ կարելի՞ է տեսակցութիւն մը ունենալ: Պատասխանեցի թէ՛ եթէ իրեն հետ տեսնուիմ Մուշի մէջ, պէտք է ինծի հետ ընկերանան 150 զինուած տղայքներ: Անմիջապէս պատասխան դրո-

կած էր, թէ. «Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ, եթէ ինք չկրնար գալ, թող իր գրագիրներէն մէկը ղրկէ»:

Նախ մտածեցինք Վաղարշակը ղրկել, ըստ յետոյ խորհեցանք թէ արժէք ունեցող ըստ մը պիտի չըլլար Հիւպատոսին ըսածները, ուստի լուր ղրկեցի Տէր Հօրը թէ. «Եթէ այդ մէկը մօտը ղրկեմ, ան չի կրնար վերջնական պատասխան մը տալ քեզի առանց մեզի հետ խորհրդակցելու: Հիւպատոսը քեզի թող խօսի եւ դուն ալ մեզի բեր անոր ըսածները»:

Լուրերու Սասունէն Մուշ երթալ գալը մինչեւ Փետրուար ամիսը տեւեց: Օր մը Տէր Յարութիւն քահանան հետեւեալ լուրը ղըրկեց ինծի: «Թուրք կառավարութիւնը բոլոր կատարուած չարիքները կը ձգէ ձեր՝ յեղափոխականներուդ վրայ, առարկելով թէ դուք էք որ կը խանգարէք երկրին անդորրութիւնն ու խաղաղութիւնը: Եթէ անոնք հեռանան այս երկրէն, գայլ եւ գառնուկը մէկտեղ պիտի ապրին ու մենք պատասխանատու կ'ըլլանք ամէն արեան կաթիլի, հետեւապէս Ռուսիոյ Հիւպատոսը կը թելադրէ ձեզ որ ատենուան մը համար հեռանաք այս երկրէն: Ես, կ'ըսէ Հիւպատոսը, Պոլսոյ մեր

Ռուս ղեսպանին միջոցաւ ձեզի ներում կը բերեմ եւ ձեզի հետ ձին հեծած ապահով կերպով մինչեւ Պարսկաստան կը տանիմ»:

Ես ալ պատասխանեցի հետեւեալը.

«Մենք այս երկրին դաւակներն ենք: Ինչպէս ինք Ռուս պաշտօնեայ մը իր պետութեան հրամանները կը կատարէ, մենք ալ մեր վերին հրամանները կատարող պաշտօնեաներ ենք հոս, առանց մեզի վերէն տրուելիք հրամանին ասկէ դուրս չենք կրնար գալ: Թող ինք շարունակէ Հայ ժողովուրդը Օրթոտոքս Եկեղեցիին դարձնել, իսկ մենք ալ կը շարունակենք մեր գործը: Շնորհակալութիւն յայտնեցէք մեր կողմէն իր բարեացակամ վերաբերմունքին եւ առաջարկներուն համար»:

Օրթոտոքսութեան խնդիրը կարծեմ այնքան յառաջ գացած էր, որ Հայ Եկեղեցին օրթոտոքս ձեւով պատարագ պիտի ընէր: Բաւական ջանքերէ վերջ երբ Ռուս հիւպատոսը տեսաւ թէ ոնէ յաջողութեան յոյս չկայ. Զատիկի կանաչ Կիրակին Մուշէն մեկնեցաւ մէկ քանի քաջայերական խօսքեր խօսելով Մուշի աչքառու Հայ դէմքերուն, ջատագովելով իր աշխատանքները, յայտ-

նելով անոնց թէ մօտ ատենէն դարձեալ
Մուշ պիտի վերադառնայ:

* * *

Արդեօք 1914ի ընդհանուր պատերազմին
եթէ Մուշի դաշտին հայ ժողովուրդը Օրթո-
տոքս եկեղեցին ընդունէր, պիտի կոտո-
րուէ՞ր, ինչպէս կոտորուեցան կաթոլիկ եւ
բողոքական հայերը: Պատասխանս է. «Այո՛,
պիտի կոտորուէր»:

Ֆրէզնօ, 5 Ապրիլ 1924

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Քանի մը խօսք Առաքելոց Վանքի	
Կոիւին առթիւ	5
Առաքելոց Վանքին կոիւր	11
Առաքելոց Վանքը	20
Դէպի վանք	23
Խուզարկութիւն մը	28
Իրարանցում մը	31
Նոր փորձ մ'ալ	34
Յարութիւն եւ Ղազար կը վիրաւորուին	39
Հիւպատոսը կը մեկնի Մուշէն	44
Մեծ կոիւի նախօրեակին	47
Յարութիւնին մահը	56
Տեսակցութիւն մը թուրք ներկայացուցիչ-	
ներուն հետ	59
Վանքէն դուրս գալու ջանքեր	72
Առաքելոց վանքին կոիւին մասնակցող	
զինուորները եւ անոնց անունները	75
Հանդիպումը	93
Տխուր միջադէպ մը	99

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔԻՆ ԿՈՒԻԸ

ANDRANIK

THE FIGHT OF ARAKELOTZ MONASTERY

Հրատ. խմբագիր՝	Լ. Գ. Մանուկյան
Կազմի ձևավորումը՝	Գ. Վ. Մարիկյանի
Տեխ. խմբագիր՝	Վ. Զ. Բդոյան
Համակարգչային չարվածքը	
և ձևավորումը՝	Թ. Շ. Վարդանյանի
Սրբագրիչ՝	Վ. Վ. Դերձյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 31. 01. 2012 թ.:

Ձափսը՝ 60x84¹/₃₂: Թուղթը՝ օֆսետ:

Տպագրության եղանակը՝ օֆսետ:

Հրատ. 2,5 մամուլ: Տպագր. 3,6 մամուլ: Տպաքանակ՝
1000: Պատվեր՝ 3:

ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան

YSU Press, Yerevan, Al. Manoogian st. 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Աբովյան 52

YSU Printing House, Yerevan, Abovyan st. 52